

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni, september en oktober.

Hoofredactie
Zonneke Matthée

Redactie
drs. Marije Groos
drs. Marijke Huisman
drs. Lizzy Jongma
drs. Hillie van de Streek

Redactie-adres
Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel/fax: 071-5215873
E-mail: zmatthee@worldonline.nl

Lidmaatschap/abbonement
VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

Contributie 1998:
f 35,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer)
f 50,00 per jaar (lid)
Leden ontvangen het VVG-blad automatisch en hebben stemrecht in de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Abonnee f 30,00; Instellingen f 40,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro.
Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Inleverdata kopij:

15 april, 1 mei, 1 juni en 1 december
Auteurs worden verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

• voorzitter
dr. Maria Grever
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807)
Email: M.Grever@let.kun.nl
1e secretaris
drs. Ellen de Dreu
Tel. wk. 030-2536476
2e secretaris
drs. Marianne Boere
Tel. wk. IIAV 020-6651318
Penningmeester
Evelien Rijsbosch
Tel. wk. IIAV 020-6650820
drs. Esther Captain
Tel. wk. 030-2538231
drs. Anneke Linders
Tel. 020-6723263

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en RIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr Berteke Waaldijk
Homeruslaan 58
3581 MJ Utrecht
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

Informatie op Internet:

<http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>
ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp
Druk: Zet & Print, Naarden

Tevreden tijd

Er zijn van die perioden in je leven dat het gevoel van tevredenheid overheerst. Dat je geen zin hebt om te knorren, ook al zijn er ergernissen. Misschien komt dat door de tijd van het jaar. Je maakt de balans op en constateert dat de landelijke Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) al weer twee decennia achter de rug heeft en groeit en bloeit als nooit tevoren. Tot onze blijdschap is de bekende sociologe Hilda Verwey-Jonker (1909) lid geworden van de VVG, een vrouw die de vrouwen van 1898 nog gekend heeft, een voorbeeldvrouw. Haar leven lang heeft zij geroepen "Er moet een vrouw in", een feministe die zichzelf feministe blijft noemen, ook anno 1998. Een vrouw met energie en daadkracht waar wij vrouwen en mannen een voorbeeld aan kunnen nemen.

Je hebt de eerste hoogleraar Vrouwengeschiedenis binnen je vereniging, steeds meer leden die hun dissertatie afronden en je bent vol verwachting wat 1998 voor de vrouwen in het historisch bedrijf brengen zal.

Een ding is zeker! Om mij heen bruist en borrelt het van ideeën en activiteiten, er wordt genetwerkt, historicae en historici weten elkaar te vinden en stralen energie en enthousiasme uit. Vrouwen en gelukkig in toenemende mate ook mannen houden zich bezig met onderzoek naar sekse en gender in het geschiedenisonderzoek.

Het vak vrouwengeschiedenis mag zich verheugen in een toenemende belangstelling. Moest je twintig jaar geleden nog uitleggen wat vrouwengeschiedenis inhield, nu wordt dagelijks de homepage van de VVG vele malen geraadpleegd, in de media is nagenoeg elke publicatie uitgebreid gesignaleerd, auteurs worden geïnterviewd voor radio en tv. Universiteitsbibliotheken en verschillende vakgroepen hebben al een abonnement op *Historica* en de bibliotheken van scholen volgen hierin.

In dit herdenkingsjaar 1998 staan ons tal van activiteiten te wachten. De Vrede van Munster wordt herdacht, reden voor de redactie van *Historica* om o.a. vrouwen uit de vroegmoderne tijd onder de aandacht te brengen. Het aantal evenementen dat plaats zal vinden met betrekking tot de herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898-1998 valt niet in 't kort meer te beschrijven. Tevredenheid en vooruitgang dus!

Zonneke Matthée

HERDENKING

- 350 jaar Vrede van Munster
Hillie van de Streek 3

POLITIEK

- Maria van Hongarije
Laetitia Gorter-van Royen 4

LETTEREN

- Schrijfsters over oorlog en vrede
Lia van Gemert 7

INTERVIEW

- Over Anna van Rijn van Jutphaes
Lizzy Jongma 10

WEDUWEN

- Na 'de bleecke doot'
Ariadne Schmidt 12

BORSTVOEDING

- De huiselijke borst
Marilyn Yalom 15

INFORMELE POLITIEK

- Margaretha Turnor
Petra Dreiskämper 18

CRIMINALITEIT

- Van kwaad tot beter?
Sjoerd Faber 21

BEDROG

- De bedriegster bedrogen?
Dini M. Helmers 24

OORLOG

- Vrouwen en vrouwelijkheid in de negentiende eeuw
Toos Streng 27

REPORTAGE

- De keizerin en de dienstmaagd
Henriette Stevens 30

LEXICON

- Noord-Nederlandse Kunstenaressen
Els Kloek 33

INTERVIEW

- Marjet van Zuijlen
Hillie van de Streek 36

RECENSIE

- Een beeld van een gezin
Suzanne Hautvast 38
- Of bidden helpt?
Simone Veld 39

VERS VAN DE PERS

- Boeken in 't kort 40

HISTORICA-SERVICE

- 41

1898-1998

- 42

NETWERK

- 43

Historica-themanummer**1648-1998: 350 jaar Vrede van Munster**

Wat is de relatie tussen de chaos van oorlog, revolutie en opstand en vrouwen? *Historica*, het landelijke tijdschrift voor gender- en vrouwengeschiedenis, brengt in het kader van de herdenking van de Vrede van Munster in 1648, vrouwen in verband met het jaar 1648 en met latere oorlogsjaren en perioden van opstand - zoals 1795, 1848 en 1945. Diverse auteurs leverden hierover boeiende bijdragen, die in dit nummer van *Historica* bijeengebracht zijn. Ook schetsen auteurs het tijdperk rondom 1648, waarbij de aandacht uitgaat naar het optreden van vrouwen in de Republiek der Verenigde Nederlanden op sociaal, economisch en juridisch terrein.

Is er een relatie tussen revoluties en emancipatie? Ja, zo blijkt uit de moderne Europese geschiedenis. Na chaotische tijden lijkt men zich te willen richten op de huiselijke sfeer. Zo meende men na het beruchte revolutiejaar van 1848 dat de chaos en de onzekerheid alleen te bedwingen was door een herstel van huiselijke waarden. In onze door twee wereldoorlogen geteisterde eeuw kende Europa vergelijkbare huiselijkheidsoffensieven. Wat dit voor vrouwen betekende, is bekend: terug naar huis en haard.

Op 30 januari van dit jaar herdenkt Nederland het 350-jarig bestaan van de Vrede van Munster. De Vrede luidde het begin in van de internationale erkenning van Nederland als zelfstandige natie. Het verdrag bracht een einde aan jarenlange oorlogvoering in Europa. In de Duitse gewesten werd de Dertigjarige Oorlog beëindigd, waarbij diverse Duitse vorsten maar ook Spanje, Frankrijk, Zweden en Denemarken betrokken waren. Tegelijk ook beëindigde de Vrede de Tachtigjarige Oorlog in de Nederlanden. Economisch behoorde de Republiek inmiddels tot de grootmachten. In 1648 bevonden de Zeven Provinciën zich midden in de Gouden Eeuw, waarin de economie floreerde dankzij de koloniale expansie en de groei van het bankwezen.

Deze editie van *Historica* is geïnspireerd door 1648. Dit jaartal laat zich de vraag stellen naar de relatie tussen revoluties, oorlogen en opstanden en de emancipatie van vrouwen. Is deze relatie ook voor de vroegmoderne tijd van gelding? En wat is er nog meer te zeggen over 'vrouwen en oorlog'? Dit themanummer geeft speciale aandacht aan vrouwen en revoluties, oorlog en politiek in algemene zin.

In dit licht krijgt allereerst Maria van Hongarije aandacht, in een bijdrage van Laetitia Gorter. Deze Habsburgse regentes over de Nederlanden oefende invloed uit op de vroegmoderne Spaanse politiek van oorlog en vrede. Dan biedt *Historica* een artikel van Petra Dreiskämper over Margaretha Turnor (1613-1700) die de politieke zaken van haar echtgenoot behartigde, de Utrechtse edelman Godard Adriaan van Reede van Amerongen. Lia van Gemert belicht de thema's oorlog en vrede in literatuur en poëzie van vrouwen ten tijde van de Vrede van Munster.

Toos Streng problematiseert de betekenis van oorlog en opstanden voor de positie van vrouwen in het openbare leven in meer analytische zin. Zij schetst de relatie tussen revoluties en emancipatie in de moderne tijd. Als facet van de moderne tijd krijgen ook ongehuwde vrouwen in de Donau-monarchie

de aandacht (in het artikel van Henriëtte Stevens). Ten slotte wordt ook de actuele politiek niet vergeten. Het PvdA-kamerlid Marjet van Zuijlen ('girl power' in de politiek) wordt ondervraagd over de betekenis van vrouwengeschiedenis voor haar politieke werk in 1998, het jaar waarin Nederland de Vrede van Munster herdenkt, maar ook nationale verkiezingen houdt.

Vrouwen in de Republiek

Naast het aandachtsveld van oorlog en politieke invloedsuitoefening schetst dit nummer ook het bredere tijdsbestek van 1648, bestaande uit het optreden van vrouwen in de Republiek der Verenigde Nederlanden van 1579 tot 1795 als geheel. Het eerste jaar is dat van de Unie van Utrecht, het tweede vormt het einde van het stadhouderschap van de Oranjes en het begin van de Franse tijd. Binnen deze omarming van plaats en tijd wordt de criminaliteit van vrouwen onderzocht en de wetgeving die daarbij in de Republiek werd gehanteerd (in de artikelen van Sjoerd Faber en van Dini M. Helmers). De bijdrage van Ariadne Schmidt over de verandering van de status van weduwen in de Republiek gaat in op de sociale status van vrouwen in de Nederlanden tot 1795. Specifieke aandacht gaat ook uit naar een ander sociaal aspect, dat van de huiselijkheid van de Gouden Eeuw. De Nederlanden stonden daarom destijds bekend. Twee bijdragen ondersteunen deze waarneming van tijdgenoten. Suzanne Hautvast recenseert Victoria Greep over de betekenis van het vroegmoderne gezinsportret in de Nederlanden, en Marilyn Yalom beschrijft hoe de Gouden Eeuw ook een Gouden Eeuw was voor de borst.

De lezer(es) kan ten slotte zelf een oordeel vellen over de relatie tussen opstanden en emancipatie in de vroegmoderne tijd. Inhoeverre was de huiselijkheid van de Gouden Eeuw ingegeven door een drang tot herstel van waarden en normen? Of had dit verschijnsel juist een geheel andere achtergrond, en was het wellicht een teken van een zich emanciperende vroegmoderne burgerlijke cultuur?

Historica in Kleio

Dit themanummer is extra dik en gaat ook naar een extra grote groep lezers en lezeressen. Deze *Historica* verschijnt namelijk ingevoegd bij het blad *Kleio*, het ledenblad van de Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Wij zijn de VGN erkentelijk voor deze samenwerking en wensen de lezers in deze kring een aangename kennismaking met *Historica*. Dat deze samenwerking gestalte kon krijgen, danken wij aan een bijdrage van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het kader van de herdenking van 1648. Wij hopen dan ook dat deze special in dit licht zijn waarde bewijst. Deze *Historica* kan bij de vele herdenkingsactiviteiten die op stapel staan een waardevolle bron van inspiratie vormen. De inhoud van dit nummer is daarvoor rijk en veelzijdig genoeg!

Namens de redactie van Historica, Hillie van de Streek.

Maria van Hongarije (1505-1558)

Een vrouw in een door mannen beheerste wereld

Laetitia Gorter - van Roijen

Maria van Hongarije heerste van 1531 tot 1555 als regentes over de Nederlanden. In deze positie ontwikkelde zij een nauwe band met haar broer, keizer Karel V. Zij stelde zich onafhankelijk op en was een vrouw met bestuurlijke kwaliteiten. De intelligente Maria was autoritair van karakter, maar tegelijkertijd ook stug en dol op haar vorstelijke uitstraling. Door tijdgenoten werd zij bewonderd en gevreesd. De regentes stond dan ook bekend als 'een vrouw met mannelijke eigenschappen', want zij regelde 'de oorlogszaken'.

Jeugd

Maria kwam in 1505 in Brussel ter wereld, als lid van het uit Oostenrijk afkomstige Habsburgse vorstengeslacht. Haar grootvader, keizer Maximiliaan I, deed in die tijd verwoede pogingen zijn invloed in Oost-Europa uit te breiden. In dit kader huwelijkte hij Maria, één jaar oud, uit aan de toen nog ongeboren en dus eventuele opvolger van de Hongaarse troon. Te vroeg werd er inderdaad een jongetje geboren. Hij bleef in leven door hem bij wijze van couveuse warm te houden in pas geslachte dieren. In 1514 vertrok Maria naar de vrijdenkende universiteitsstad Wenen. In afwachting van haar huwelijk werd zij hier opgevoed om later de Habsburgse belangen in Midden-Europa te kunnen behartigen. Scholing achtte Maximiliaan ook voor zijn kleindochters van het grootste belang en zij kreeg dan ook de beste leermeesters. Mede daardoor groeide de intelligente Maria met haar nieuwsgierige geest op tot een ontwikkelde renaissance-vorstin. Haar kennis van zaken op het gebied van oorlogvoering, de wijze waarop zij bestuurlijke problemen aanpakte en haar hartstocht voor het jagen dwongen later de bewondering van tijdgenoten af. Erasmus bijvoorbeeld noemde haar 'de grootste vrouw van haar tijd'. Ook haar dynastieke opvoeding tot Habsburgse prinses die de familiale politieke doeleinden onderschreef, kreeg zij in de Oostenrijkse erflanden.

Koningin van Hongarije

Begin 1522 trouwde Maria inderdaad met de koning van Bohemen en Hongarije, Lajos II. Hun eerste huwelijksjaren waren losbandig en tastten Maria's goede naam in Europa gevoelig aan. Haar broer Ferdinand kapittelde er zijn zuster tevergeefs om. Hij was heer van de naburige Oostenrijkse erflanden en met hem had Maria in die tijd van al haar familieleden het meeste contact. In 1524 kreeg zij de beschikking over haar apanage, waartoe onder andere rijke zilvermijnen behoorden. Dit betekende eigen inkomsten en daaruit voort-

Jachtscene. Karel en Maria omringd door een groep jagers en valkeniers. Omstreeks 1535. (Privécollectie, Engeland)

vloeiende politieke invloed. Anders dan haar één jaar jongere echtgenoot drong zij het feestvieren meer en meer naar de achtergrond en mengde zij zich volop in de strijd om de macht in Hongarije. Haar doel was de Hongaarse adel achter de kroon te verenigen tegen de Turkse dreiging. Ondanks de fouten die zij daarbij maakte, bewees zij haar behendigheid zowel in de politiek als op het financieel-economische vlak. Haar pogingen het Turkse gevaar te bezweren kwamen echter te laat. Het Hongaarse leger werd in 1526 bij Mohács vernietigend verslagen. Haar echtgenoot verloor daarbij het leven. Maria werd een jonge weduwe zonder kinderen. Haar verdere toekomst zou buiten Hongarije liggen. In de periode van 1527 tot 1531 verdiepte Maria zich in de godsdienstige vraagstukken van haar tijd. Zij las Erasmus en zelfs Luther, hetgeen leidde tot conflicten met Ferdinand.

Samen met haar oudste broer, keizer Karel V, wierp hij zich op als hoeder van het traditionele Roomse geloof. Geruchten over haar vermeende of gehoopte overgang naar het kamp van Luther werden luider. Ondertussen kwamen steeds meer van haar mijnen in handen van de Turken. Haar inkomsten liepen terug, zodat zij financieel steeds afhankelijker werd van haar twee broers. Zij waren echter niet bereid die afhankelijkheid door financiële toezeggingen ongedaan te maken. De eerzuchtige Maria nam daarop de vlucht naar voren. Zij solliciteerde bij keizer Karel V naar de functie van regentes in de door handel rijk geworden Nederlanden.

Regentes in de Nederlanden

In 1531 werd Maria benoemd. Vanaf dat moment hield zij haar onafhankelijke manier van denken op het godsdienstige vlak binnenskamers. Naar buiten toe volgde zij op pragmatische wijze de officiële Habsburgse lijn. Maria behartigde de belangen van de Nederlanden in het grotere kader van het Habsburgse Rijk op bewonderenswaardige wijze. Zowel Karel als Ferdinand erkenden haar bestuurlijke kwaliteiten. Zij had veel invloed op de Habsburgse besluitvorming. Niet alleen haar kennis van zaken, maar ook haar snelheid van handelen en vooral haar goede verstandhouding met de keizer droegen daartoe bij. Bij benoemingen voor belangrijke functies luisterde Karel V goed naar de argumenten van zijn zuster. Ook wist zij door handig manoeuvreren het aandeel van die hoge edelen in de regering te beperken, die haar in haar ambities belemmerden of die zij niet goed genoeg achtte. Zij maakte vooral gebruik van juristen met wie zij dankzij haar jaren in Wenen op hetzelfde niveau communiceerde en vooral ook debatteerde.

Maria begon haar regentschap met grote ambities. Zij stelde zich onder andere ten doel de Nederlanden nog welvarender te maken dan zij al waren. Haar deskundigheid op financieel gebied en haar inzicht in de behoeften van een handelsland stonden daar borg voor. Toch bereikte zij haar doel niet. Toen zij in 1555 aftrad, was de koopkracht van de bevolking tot een voor die eeuw absoluut minimum gedaald. Zelf wijtte zij dit falen vooral aan het feit dat de Nederlanden meer dan nodig in oorlog waren geweest.

Drie oorlogen moest Maria tijdens haar regentschap voeren, desastreus voor een handelsland als de Nederlanden. In deze tijden bleek hoe manhaftig zij de belangen van de Nederlanden verdedigde. Ondanks een verbod van de keizer sloot zij in de eerste oorlog een afzonderlijke wapenstilstand met Frankrijk. Zij beargumenteerde deze stap zodanig, dat haar broer vanuit Spanje wel moest toegeven. In de tweede oorlog (1542-1543) werden de Nederlanden van vier kanten tegelijk aangevallen. Bij gebrek aan militair leiderschap benoemde Karel V zijn zuster tot feitelijk opperbevelhebber, tot ongenoegen van de hoge adel die oorlogvoering als een mannenzaak beschouwde. Maria kon zich als vrouw niet op het slagveld vertonen om de gang van zaken ter plekke te controleren. Zij moest de leiding overlaten aan de hoge edelen en daar maakten dezen dankbaar gebruik van. Zij spanden tegen haar samen en vertelden het volk dat de regentes de schuld was van hun mislukkingen op het slagveld. Volgens

Maria werd in haar tijd bewonderd en gevreesd. Venetiaanse ambassadeurs rapporteerden in 1546 over haar het volgende: '...Al deze provincies [de Nederlanden] hebben als landvoogdes koningin Maria. Het is een vrouw met mannelijke eigenschappen, want zij regelt de oorlogszaken, en zij denkt er over na, evenals over de versterking van steden en over alle staatszaken... Zij rijdt perfect paard; jacht en muziek zijn haar grootste liefhebberijen..'

Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden. Nederlandse School? Ca. 1550. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Maria was de bevolking bereid deze verhalen te geloven, temeer 'daar zij in tijden van oorlog gedwongen was de grootste rijkdom van hen af te pakken'. Het merendeel van de hoge edelen was in haar ogen dan ook niets waard. Desondanks werd aan het einde van deze oorlog één van haar vurigste wensen vervuld: door de inlijving van Gelre kon het territorium van de Habsburgse Nederlanden afgerond worden tot een aaneengesloten en daardoor beter te verdedigen staat.

1548: hervorming van de Bourgondische Kreits

Tijdens haar regentschap ervoer Maria telkens weer hoe door de Rijksdag genomen besluiten haar eigen politiek in de Nederlanden dwarsboomden. Dat kwam omdat de Nederlanden als lid van de Bourgondische Kreits onderdeel waren van het Duitse Rijk. Vanaf september 1547 onderhandelde de keizer met de Rijksvorsten over een nieuwe structuur van zijn rijk. Er dreigde een oplossing te komen waarbij de Nederlanden blijvend aan de wetten en instituties van het Duitse Rijk onderworpen werden. Maria verzette zich daartegen met hand en tand. Al in 1545 beweerde zij dat de Nederlanden een vrij en onafhankelijk bezit van de Habsburgers waren. Het was voor haar duidelijk dat na de overwinning van de keizer op de protestanten in de Smalkaldische oorlog (1546-1547) de tijd voor een nieuwe regeling uiterst gunstig was. Ze wist echter ook dat haar zienswijze dwars tegen de belangen en de rechten van het Duitse Rijk en die van haar broer Ferdinand als beoogd opvolger van de keizer inging. Ferdinand was op de Rijksdag aanwezig en had dientengevolge het directe oor van de keizer. Hij moest dus geneutraliseerd worden. Zoals altijd zorgde Maria ervoor uitstekend op de hoogte van de ontwikkelingen op de Rijksdag te zijn. Reagerend op die informatie bedolf zij de keizer onder brieven en aktestukken waaruit de vrijheden en rechten van de Nederlanden moesten blijken. Tenslotte reisde zij in november 1547 zelf naar de Rijksdag om er persoonlijk voor te zorgen dat zij haar doel bereikte. Als een ware vorstin werd zij op die reis vergezeld door haar hofkapel, waarvan de faam tot in de verste hoeken van het Duitse Rijk was doorgedrongen. Tweemaal per dag vond er een gezongen mis plaats. De schitterende uitvoering ervan diende om het enige ware geloof te propageren. Maria verstond de kunst van het uitstralen van vorstelijk gezag als de beste.

Vooraf op de Rijksdag van 1547, waar zoveel vorsten tezamen kwamen, kon haar reputatie en daarmee haar politieke invloed niet groot genoeg zijn. Haar belangrijkste doel was voor de Nederlanden een grotere onafhankelijkheid van het Duitse Rijk te bewerkstelligen. Pas toen zij ervan overtuigd was dat de keizer zich haar denkbeelden eigengemaakt had, verliet zij de Rijksdag in maart 1548 met een gerust hart. Al jagend keerde zij naar de Nederlanden terug. Het definitieve Bourgondische verdrag van 1548 kwam ver tegemoet aan Maria's wensen. De Nederlandse gewesten werden in een eigen Bourgondische Kreits verenigd en sloten een defensieve alliantie met het Duitse Rijk: hulp tegen de Turken in ruil voor bescherming tegen Frankrijk. Deze wederzijdse afspraak zou nooit in werking treden. Wel kregen de Nederlanden vanaf 1548 de mogelijkheid zich van het Duitse Rijk te verzelfstandigen.

De laatste jaren

In 1555 trad Karel V af ten gunste van zijn zoon Filips II. Het lag aanvankelijk in de bedoeling van Karel zijn ervaren zuster op haar post te laten. Zodra Maria daar lucht van kreeg, bombardeerde zij de keizer met het verzoek de regeringsver-

karakter een voorwaarde was om te kunnen regeren. Uiteindelijk gaf Karel V toe: Maria legde in 1555 het regentschap over de Nederlanden neer. Dit tot opluchting van haar neef en de hoge adel. Zij vonden zich door haar autoritaire optreden te vaak in de hoek gezet en meenden het ook wel zonder 'de koningin' te kunnen. Het volk dat zo vaak over de zware financiële belasting had geklaagd, kermde nu nog veel luider over het vertrek van de regentes, 'daar in de huidige omstandigheden', van opnieuw een dreigende oorlog, 'haar praktische wijsheid en haar kundigheid haar bij uitstek geschikt maakten om hen te regeren en te verdedigen', zoals de Venetiaanse ambassadeur naar huis schreef. Maria zelf was zo teleurgesteld over de resultaten van haar lange regentschap dat zij met de keizer, haar oudste zuster en haar materiële schatten naar Spanje vertrok. Drie jaar later dwongen de omstandigheden Filips II zijn tante te vragen naar de Nederlanden terug te komen. Hij was nu wel bereid haar deskundigheid te erkennen. Maar voordat zij het schip bereikte dat haar naar de Nederlanden terugbracht, stierf zij aan een hartverlamming.

Epiloog

Maria van Hongarije speelde tijdens haar regentschap een essentiële bemiddelende rol. Zij stelde zich in de Nederlanden pragmatischer op dan de rechtlijnig opererende keizer Karel V. Daarbij had zij enerzijds voldoende gehoor bij haar broer om hem in haar zin te beïnvloeden. Anderzijds had zij voldoende gezag in de Nederlanden om, als het er op aan kwam, afgevaardigden onder druk te zetten. In de Nederlanden wist men dat de keizer zijn zuster hoog achtte. Daarom had men altijd het gevoel via haar in staat te zijn de keizer alsnog tot andere gedachten te kunnen brengen. Haar aanwezigheid heeft de politieke en financiële destabilisatie als gevolg van de voortdurende oorlogen weten te dempen. Zij heeft kunnen voorkomen, dat zich in de Nederlanden allerlei anti-Habsburgse oppositiebewegingen onder de noemer van het protestantisme konden verenigen, zoals dat in het Duitse Rijk wel gebeurde in het verbond van Smalkalden. Tussen haar opvolgers en de nieuwe landsheer Filips II bestond niet meer die opmerkelijke verstandhouding. Toen Filips II daardoor voor de Nederlanders niet meer te benaderen was, werd Maria's meermalen geuite vrees bewaarheid: de Nederlanden zochten eigen bondgenoten.

Laetitia Gorter-van Roijen studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Wenen. In 1995 promoveerde zij op het regentschap van Maria van Hongarije. Momenteel werkt zij aan de uitgave van de correspondentie tussen Karel V en zijn regentes Maria van Hongarije.

Literatuurverwijzingen

L.P. Gachard ed., *Les monuments de la diplomatie venitienne*, Brussel 1853, 87 en 104. H. Rabe, *Reichsbund und Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V. und der Reichstag von Augsburg 1547/1548*, Keulen / Wenen 1971, 371-392. F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)*, Zutphen 1983, 146-160. A. Kohler, 'Karl V., Ferdinand I. und das Reich. Bemerkungen zur Politik der habsburgischen Bruder', in: V. Vogler, ed., *europäische Herrscher. Ihre Rolle bei der Gestaltung von Politik und Gesellschaft vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Weimar 1988, 58-70. Kohler, 'Karl V. 1519-1556', in: A. Schindling en W. Ziegler, eds., *Die Kaiser der Neuzeit 1519-1918. Heiliges römisches Reich, Osterreich, Deutschland*, München 1990, 33-54. L.V.G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*, Hilversum 1995.

Vrouw Maria Hartoginne van Gulick, Cleve, ende Berghc, Gravinne van der Merck. &c.

Maria van Hongarije. Cornelis Anthonisz. De later toegevoegde tekst illustreert de onbekendheid van Maria in de Nederlandse geschiedenis. Men meende dat de afgebeelde persoon de gelijknamige dochter van Ferdinand was. Deze werd in 1546 uitgehuwelijkt aan Willem van Kleef als bezegeling van diens verzoening in 1543 met de keizer. Houtsnede. (Rijksmuseum, Amsterdam)

antwoordelijkheid eveneens te mogen neerleggen. Gedurende vierentwintig jaar was zij totaal op haar broer gericht geweest. Hij was de enige die haar volledig steunde, en die zij volledig vertrouwde en bereid was te gehoorzamen. Wat haar betreft waren zij een twee-eenheid geweest. 'Opnieuw haar ABC leren', zoals Maria het uitdrukte, was niet meer op te brengen. Van haar neef Filips II kon zij nooit dezelfde onvoorwaardelijke rugdekking verwachten die de keizer haar altijd gegeven had en die voor een vrouw met haar stugge

Vijf vrouwen over oorlog en vrede

Lia van Gemert

In de onlangs verschenen bloemlezing *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850* staan teksten centraal van vrouwen uit de vroegmoderne tijd. Interessant is de vraag of en hoe de schrijfsters actuele politieke gebeurtenissen een plaats hebben gegeven in hun werk. Lia van Gemert zet in *Historica* uiteen op welke manieren schrijfsters de gebeurtenissen in 1648 ter sprake brachten. Een aantal opvallende aspecten komt naar boven drijven.

“Het was al in het jaar van acht en veertig mede, / Als Spanje met Holland maakte die grote vrede”, zo blikt Maria van Akerlaacken in 1651 terug op haar entree in de literaire wereld. De tekst is onlangs gepubliceerd in *Met en zonder lauwerkrans*, een bloemlezing uit werk van Noord- en Zuid-Nederlandse schrijfsters die leefden tussen 1550 en 1850.¹ In deze bundel is politiek geen dominant thema: slechts een twintigtal van de 160 vrouwen gaat op staatszaken in. Dit heeft veel te maken met de maatschappelijke rolverdeling van de vroegmoderne tijd, waarin de vrouw de huiselijke zorgtaken toebedeeld kreeg, terwijl haar echtgenoot deelnam aan het openbare leven. Bij een onderwerp als de Vrede van Munster worden de gevolgen daarvan goed zichtbaar. De herinnering aan 1648 maakt Van Akerlaacken (1605-ca. 1670) dus een uitzonderlijke schrijfster, al is de toespeling in haar geval niet zo verrassend. Afkomstig uit een aanzienlijk geslacht, droeg ze haar gedichten vaak op aan het Kleefse hertogelijke hof, dat haar als mecenas steunde. Met zo'n adressaat slopen politieke allusies natuurlijk snel binnen. Dat ze ten dele van haar pen moest leven, is voor een zeventiende-eeuwse dichteres nogal ongewoon, maar verder voldoet Van Akerlaacken aan het signalement van het vrouwelijk auteurschap dat uit *Met en zonder lauwerkrans* naar voren komt. Ze zag zichzelf als relatief ongeschoold natuurtalent en maakte voornamelijk gelegenheidswerk. Ook de manier waarop Munster herdacht wordt, lijkt een typisch vrouwelijke. Van Akerlaackens debuut viel *toevallig* in het vredesjaar: het korte leven van een Brandenburgse telg was de werkelijke aanleiding om de pen op te nemen. De vrede was dus geen hoofd- maar bijzaak. Op welke manier brachten andere schrijfsters in de gouden eeuw 1648 ter sprake?

Na regen komt zonneschijn

Allereerst valt op dat vrouwen politieke kwesties voornamelijk in gelegenheidspoëzie behandelden. Dit genre was hét medium om belevissen in het privé-leven te verwoorden, bijvoorbeeld geboorten en huwelijken. Maar ook openbare evenementen lokten veel gelegenheidswerk uit: allerlei opzienbarende momenten uit de Tachtigjarige Oorlog werden

'bedicht', waarbij volgens het kunstprincipe 'stichten en vermaken' (*utile dulci*) de gebeurtenis fungeerde als aantrekkelijke illustratie van een diepere waarheid. Zo werd de overvloedige regenval in 1648 menigmaal een voorbode van vreedzame zonnestrallen.²

Hoewel gelegenheidspoëzie inhoudelijk zeer ingewikkeld kon zijn, behoorde ze als soort tot de laagste dichtertelijke regionen. Veel zeventiende-eeuwse schrijfsters hebben zich enkel op dit eenvoudige niveau gemanifesteerd en het is opvallend dat diegenen die de politieke dimensie van het genre benutten tegelijk de meer ontwikkelde waren. De eruditie bracht blijkbaar ook de durf om openbare gebeurtenissen te belichten.

Twee treffende voorbeelden hiervan leveren de Leeuwardense Eelkje van Bouricius (1619/1620-1682) en haar Groningse vriendin Sibylle van Griethuysen (1621-1699). Dat ze uit het noorden van de Republiek kwamen, was geen toeval: daar

Sibylle van Griethuysen, geportretteerd door J. van Meurs. De gravure is opgenomen in haar bundel

Hemelsche troost-borne (1651).

Rond het portret staan verwijzingen naar Sibylles dichterschap: de lauwerkrans, twee boeken en twee gekroonde zwanen. (Provinciale bibliotheek Friesland 859 GdG (Bibliotheek Halbertsma).

had de oorlog door het 'eigen' stadhoudelijke hof en de interne regionale twisten een extra dimensie. In deze gewesten kreeg ook de cultuur haar kansen. Van Bouricius en Van Griethuysen verkeerden in een milieu van welgestelde, intellectuele burgers, die hun literaire activiteiten stimuleerden. Het contact met de schrijver Constantijn Huygens wijst eveneens op een tamelijk bewust auteurschap -zeker bij Van Griethuysen, de geleerdste van de twee en op haar beurt min of meer de mentor van Van Bouricius.³

De laatste debuteerde bij de bezegeling van de vrede. In het *Rijmgedicht, passende op den staat des lands en het tractaat van den vrede, gemaakt tot Munster* blik Van Bouricius terug op belangrijke oorlogsmomenten, bijvoorbeeld de komst van Alva, de dood van Willem van Oranje, de bestandswisten en Frederik Hendriks veroveringen. Zoals veel vrouwenwerk is dit vers niet zelfstandig gedrukt, maar opgenomen in ander-mans publicatie, in dit geval een religieuze bundel van de Leeuwardense predikant Adrianus Hasius.⁴ Ook Van Bouricius' inslag is godsdienstig. De aanhef "O Nederland, van Godes hand/ Zo goediglijk geregied", geeft meteen de kern weer: dankzij Gods hulp is de Republiek ontsnapt aan "Spanjaards wrede klauwen". De Nederlandse "Christenheid" moet nu de "ware leer" in vreedzame eendracht handhaven. Dit godsdienstige accent op de overwinning geeft nog eens aan hoezeer in de vrijheidsstrijd politiek en religie verweven waren geraakt.

Ook Van Griethuysen benadrukte de hemelse invloed op het ondermaanse, maar formuleerde scherper: "Gods toorn", die het land met "slagregen" kastijde, is eindelijk uitgewoed en nu rijst -o wonder!- de avondzon uit het westen op. Dit gedicht verlegt subtiel het accent van Munster naar het noorden, waar het vredesverdrag niet tot een bestand tussen Groningen en de Ommelanden had geleid. De opklaring vond letterlijk plaats op de avond van 1 september,⁵ toen prins Willem II na een dag vol regen de stad binnentrok. De komst van deze bemiddelaar, de westerson, versterkte de hoop op vrede.

Nu had Van Griethuysen dit niet helemaal zelf bedacht: ze vertaalde hier het Latijnse vers dat Huygens -als secretaris met de prins meegereisd- na de intocht maakte.⁶ Op een vriendelijk bedankgedicht van de schrijver maakte Van Griethuysen weer een antwoord met bijna dezelfde rijmwoorden, waarop Huygens nogmaals reageerde. In deze correspondentie geven de dichters elkaar een rol in het vredesproces: Huygens kent Sibylle de voorspellende krachten van haar naamgenoot uit de oudheid toe, terwijl Van Griethuysen hém de wijste vindt. Beiden weten echter dat de onderhandelingen zonder Gods hulp zinloos zijn.

Vredesperikelen

Heel veel gedichten over de Vrede van Munster hebben zeventiende-eeuwse schrijfsters intussen niet gemaakt. Wel roerden ze af en toe de wederwaardigheden aan uit de periode na 1648. Daar was ook wel reden toe: de Republiek raakte immers verzeild in problemen met andere Europese machten, terwijl binnenslands de oude tweespalt tussen staatsgezinden en orangisten voor moeilijkheden zorgde. Twee vrouwen besteedden hier op opmerkelijke wijze aandacht aan: Cornelia van der Veer (1639-1702?) en Katharina Lescaijle (1649-1711).⁷

Beide schrijfsters woonden in het literaire centrum van de Republiek, Amsterdam, waar ze veel contacten hadden. Ze waren van behoorlijk intellectueel niveau en trouwden niet, waardoor ze meer tijd achter het bureau konden doorbrengen. Het ongehuwde bestaan leidde er misschien ook toe dat ze zelf hun werk op de markt brachten. Van der Veer zette als een van de eersten die stap: in 1665 verscheen de bundel *Lauwer-stryt*, geschreven met een vriendin, Catharina Questiers. Hoe Van der Veer aan de kost kwam, is onbekend: haar publicaties zijn waarschijnlijk mede door anderen, zoals

Catharina Questiers, gefinancierd. Lescaijle had een eigen bedrijf als uitgeefster annex boekverkoopster; ook zij liet haar poëzie drukken, zij het spaarzaam. Haar driedelige oeuvre verscheen postuum in 1731, toen haar erfgenamen merkten dat anderen met roofdrukken kwamen.

In het staatkundige debat liet Van der Veer op een opmerkelijke wijze van zich horen. Ze publiceerde in de jaren '60 en '70 drie pamfletten over de Engels-Nederlandse oorlogen en voegde daar in 1702 een vierde vlugschrift aan toe, over de dood van stadhouder-koning Willem III.⁸ Pamfletten, meestal dunne boekjes of enkel een los vel, hadden een belangrijke invloed op de zeventiende-eeuwse publieke opinie. Vele, vaak anonieme, auteurs gebruikten ze voor scherpe commentaren op overheid en kerk, die er beducht voor waren. De werkjes kwamen uit verschillende kampen, waren voor weinig geld te koop en voedden gemakkelijk oproerige gedachten, alleen al omdat ze vaak een stortvloed van reacties uitlokten. Via censuur probeerde men hierop controle uit te oefenen.

Het vlugschrift was dus bij uitstek een openbare, actuele en realiteitsgerichte tekstsoort. Bovendien bereikte een pamflet een groter publiek dan specifiek kunstzinnig werk, dat alleen door vrienden en liefhebbers gekocht werd. Van der Veers keuze voor dit genre hield dus wel wat in en misschien heeft ze willen aangeven zichzelf als een 'gewone' dichter te beschouwen, toevallig een vrouw.

Wie nu echter een politieke stellingname verwacht, komt bedrogen uit. Van der Veer publiceerde haar pamfletten dan ook gewoon onder naam. Hoewel ze op belangrijke gebeurtenissen inging, zoals de zeeslagen in de Engels-Nederlandse oorlogen, was het haar niet om het gelijk of ongelijk van bepaalde groeperingen te doen. Anders dan vele pamfletauteurs nam ze in 1666 geen stelling voor of tegen de omstre-

Katharina Lescaijle krijgt van Apollo lauwerkrans en schrijfveer uitgereikt, terwijl een lichtstraal van een hemelse lier op haar gezicht valt. Juist in deze geïdealiseerde, allegorische omgeving valt het kennelijk levensechte, door-groefde gelaat van de schrijfster op. Tekening door Nic. Verkolje.

(Teylersmuseum Haarlem, Inv.nr. PP 780).

den vlootaanvoerder Maarten Tromp. Evenmin verstrekte ze veel informatie over het strijdverloop bij de in 1674 door Michiel de Ruyter gewonnen slagen bij Schooneveld en Kijkduin. De auteur wilde iets anders: de Republiek, en speciaal de Amsterdammers, oproepen tot een godvruchtiger houding. God zal de Nederlanden alleen helpen als zij dat verdienen, zoals Hij eerder bij het Israëlitische volk liet blijken. Die vergelijking, in de zeventiende eeuw heel gewoon, was voor Van der Veer de kern van de zaak.

De nadrukkelijk godsdienstige inslag van haar pamfletten blijkt eveneens uit het bijbelse, oudtestamentische, taalgebruik. Met de dood van stadhouder-koning Willem III in 1702 bijvoorbeeld verliezen de Nederlanden hun Jozua, die indertijd de Israëlieten het beloofde land binnenleidde. Deze Oranje herinnert in zijn voortreffelijkheid tevens aan David, Salomon en Mozes - de vergelijkingen buitelen haast over elkaar heen.

Ondanks die complimenten was Van der Veer geen orangiste: haar *in memoriam* aan Willem III is eigenlijk geen politiek betoog, maar een voor de openbare rouw geschreven gelegenheidsgedicht dat de overledene uitvoerig looft. Ze hield geen orangistische of staatsgezinde pleidooien, maar stelde God volledig boven aardse heersers. Toch zal het feit dat men van vrouwen geen politieke keuze verwachtte -laat staan op prijs stelde- hier ook meegespeeld hebben. Hun politiek weinig prikkelende strekking zorgde er overigens ook voor dat de pamfletten geen reacties uitlokten en zo kwam deze vrouwenbijdrage aan dit genre toch weer in de marge terecht, de voor schrijfsters zo vertrouwde positie in de literatuur.

Pastorale idealisering

De laatste van de vijf auteurs, Katharina Lescaijle, was de productiefste: in haar meer dan duizend bladzijden dikke oeuvre telt de afdeling 'staatsgevallen' bijna zestig pagina's.⁹ De 21 'staats'gedichten lijken op die van Van der Veer: belangrijke veldslagen en personen -zowel van orangistische als van wittiaanse snit- bepalen het lot van de Republiek, dat uiteindelijk in Gods handen ligt. Nadrukkelijker dan haar collega besteedde Lescaijle aandacht aan de machtsstrijd tussen Engeland, Duitsland en Frankrijk. Vooral de laatste gold als een vijand gelijk de bijbelse Farao.

Maar de schrijfster ging nog verder: ze belichtte de ware aard van oorlog en vrede. Deze diepere blik kenmerkt Lescaijles streven naar het ware dichterschap, dat in haar ogen vooral door Joost van den Vondel belichaamd werd. Ze imiteerde hem eendeloos, onder andere in *Daphnis harderszang op de Vrede*, gemaakt in 1697 bij de Rijswijkse verdragen tussen Frankrijk en de Republiek.¹⁰

Deze herderszang hoort tot het pastorale genre, waarin het idyllische Arcadië uit de klassieke oudheid en het bijbelse paradijs als modellen van een ideale samenleving gepropageerd werden. Lescaijle stelde de Republiek in 1697 als zo'n harmonieuze maatschappij voor, een herleving van de klassieke "Gouden eeuw". Opgetogen verkondigt de herder Daphnis hoe "Leeuwendaal" weer "van melk en honing zal vloeijen" nu het "Paradys herbooren" wordt. De bijbelse verwijzingen maken de Republiek opnieuw tot het beloofde land. Daphnis' vreugdelied refereert verder aan werk dat Vondel rondom het verdrag van 1648 maakte, zoals het toneelstuk *Leeuwendalers* en het gedicht *de Vredesang*.¹¹ Zo klinkt in Lescaijles werk een echo op de Vrede van Munster, die door de pastorale idealisering van de Nederlanden in 1697 op haar beurt de waarde van een perfect voorbeeld krijgt.

Conclusie

De Vrede van Munster hoorde als openbaar, politiek evenement, niet tot het vrouwendom. In de zeventiende eeuw werden schrijfsters immers geacht zich vooral op huiselijke en privé-zaken te richten. Toch was het thema niet helemaal ontoegankelijk: via het populaire genre van de gelegenheids-

gedichten grepen enkele vrouwen de kans de gebeurtenissen uit 1648 te belichten. Voor een politieke stellingname was het echter in de zeventiende eeuw nog te vroeg. Bij Van Akerlaacken was de vredessluiting bijzaak, ze viel toevallig in haar debuutjaar. In Van Bouricius' terugblik op de oorlog ging het niet om de verschillende staatsvormen monarchie of republiek, maar om de door God aan de gereformeerde Nederlanden opgedragen taak. De met Huygens corresponderende Van Griethuysen plaatste de bemiddelingspoging van Willem II in het noorden eveneens in goddelijk perspectief. Deze situatie veranderde niet na de Vrede van Munster, ook niet toen vrouwen genres kozen waarin een scherpe stellingname gewoon was. Van der Veer gebruikte haar pamfletten niet voor orangistische of staatsgezinde pleidooien, maar als oproep aan de Nederlanden om hun rol van uitverkoren volk Gods waar te maken. Lescaijle zag in een pastorale uit 1697 de Republiek zelfs als een tweede paradijs, waarvoor de Munsterse Vrede de basis legde. De conclusie is duidelijk: de weinige zeventiende-eeuwse schrijfsters die zich op politiek vlak begaven, mengden zich niet in de staatkundige conflicten van de Republiek. Het leiderschap was voor hen geen aardse, maar een hemelse zaak.

Lia van Gemert is hoogleraar Oudere Nederlandse letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1. Zie *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, K. Porteman, P. Couttenier, L. van Gemert. Amsterdam, 1997. Hierin over Van Akerlaacken: T. van Strien, pp. 200-207, citaat p. 202. Tenzij anders vermeld zijn de genoemde gedichten in dit boek opgenomen.
2. Zie M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Regen in het vredejaar'. In: *Liber amicorum K. Langvik-Johannessen*. Leuven, 1989, pp. 159-166.
3. Zie over hen D. Schipperheijn in *Met en zonder lauwerkrans*, pp. 248-258; voor de gedichten resp. pp. 248-250, 256-258. Over het aandeel van vrouwen in literaire netwerken binnen de Republiek bereidt A. de Jeu een dissertatie voor.
4. A. Hasium, *Den geestelycken alarm*. Leeuwarden, 1648, pp. 523-525.
5. Volgens de Groningse, Juliaanse, kalender was de datum 25 augustus. Zie J.W. Steenbeek, 'Het Hollandts licht quaem in ons stad'. In: *Rapiarijs. Een opstellenbundel voor Hans van Dijk*. Utrecht, 1987, pp. 95-97.
6. Zie J.A. Worps editie van Huygens' gedichten, dl IV, p. 137.
7. Zie over hen L. van Gemert in *Met en zonder lauwerkrans*, resp. pp. 354-362, 396-402.
8. Het betreft: 't *Hervormde slag-swaard of geestelyke hane-kraay oover de bedroefde toestand, van onse Scheeps-vlood* (waarschijnlijk 1666); *Triumphante vreugde-galm, over de bevoghte victorie van onse scheeps vloot door (...) Michiel de Ruyter, en Cornelis Tromp* (vermoedelijk 1673); *Olyf tak, over de geslote vrede (...)* (1674) en *Tranen over het droevigh overlyde van (...)* Willem (...) (1702). Zie ook M. Moonen, "Ik tracht veerder". *Werk en leven van Cornelia van der Veer*. Utrecht, 1993. Doctoraalscriptie.
9. Zie: *Tooneel- en Mengelpoëzy*. Amsterdam, 1731, dl I, pp. 3-60.
10. Zie: *Tooneel- en Mengelpoëzy*, dl I, pp. 3-8.
11. Zie de *Wereldbibliotheek*-uitgave dl V, pp. 261-353, 364-366.

Anna van Rijn van Jutphaes: Van schoolstichtster tot schoolboek

Lizzy Jongma

Vier jaar geleden fuseerden twee Nieuwegeinse scholen: de Randijk en de Bundel. De nieuwe scholengemeenschap werd vernoemd naar de grondlegster van het onderwijs en de armenzorg in Jutfaas (sinds de jaren zeventig onderdeel van de gemeente Nieuwegein): Anna van Rijn van Jutphaes. Leo van Putten en Henry Buiten, beiden docenten geschiedenis aan het Anna van Rijn College, wilden op bijzondere wijze aandacht besteden aan omgevingsgeschiedenis, door onderzoek te verrichten naar de zestiende-eeuwse jonkvrouw wier naam aan hun school verbonden is. Op 15 November verscheen hun boek *Anna van Rijn van Jutphaes. Kroniek van een leven in het zestiende-eeuwse dorp Jutphaes*. Het is sindsdien een lokale bestseller: van de 650 exemplaren die er zijn gedrukt, zijn er binnen een maand reeds 500 verkocht. Lizzy Jongma had een interview met beide docenten geschiedenis over de lokale heldin Anna van Rijn, over hun boek en de mogelijkheden voor dit boek binnen de basisvorming.

Het boek *Anna van Rijn van Jutphaes* schetst een mooi en sappig beeld van de invloed van de grote politieke en religieuze twisten van de zestiende eeuw op een dorp als Jutfaas, een kleine katholieke, agrarische gemeenschap met een sterke band met het dichtbijgelegen Utrecht. Voorts krijgt de lezer een aardige inkijk in een zestiende-eeuwse school, waarbij vooral de strafmiddelen die de leraren tot hun beschikking hadden, grote indruk maken. Ook wordt de armenzorg uitgebreid besproken. Tot slot komen we in de laatste hoofdstukken veel over het testament van Anna van Rijn en nog iets over haarzelf te weten.

Anna van Rijn is de laatste telg uit een der oudste en aan-

zienlijkste geslachten uit het sticht Utrecht. Zij moet omstreeks 1512 zijn geboren en is waarschijnlijk in 1608, op de leeftijd van 95 jaar, gestorven. Levend op haar bescheiden landgoed Rijnhuizen heeft zij de grote politieke en religieuze twisten van de zestiende eeuw langs zien trekken. Letterlijk, omdat Jutfaas tussen het protestante Vianen en het katholieke Utrecht lag en figuurlijk omdat ze, ondanks het verbod op katholicisme uit 1580, tot de laatste snik katholiek is gebleven. Als burchtvrouw zette Van Rijn zich in voor de armen door zogenaamde gods-kameren (eenkamerwoningen voor daklozen) te stichten en ze richtte een particuliere school op voor alle kinderen van het dorp. "Zij was een beetje openbaar *avant la lettre*" grapt van Putten, doelend op het feit dat het Anna van Rijn College een openbare school is.

Uit jullie boek blijkt, dat er nauwelijks iets over Anna van Rijn bekend is. Waarom is jullie school naar deze vrouw vernoemd?

"Wij konden weinig over Anna van Rijn vinden, maar het is altijd bekend geweest dat zij de fundaties heeft gelegd voor het onderwijs en voor de armenzorg in Jutfaas. De door Anna gestichte fundaties hebben tot in de jaren zeventig van deze eeuw bestaan.

Bij de fusie was het bestuur meteen enthousiast om de school te vernoemen naar deze stichtster van het onderwijs in Jutfaas. Toen de naam aan de school verbonden was, hebben wij ons afgevraagd wat we zouden kunnen vinden over deze vrouw. Maar als snel bleek dat we niet echt een heel boek over haar konden gaan schrijven. We hebben overigens nooit een echte biografie van Anna van Rijn willen schrijven. We wilden zoveel mogelijk over Anna van Rijn vinden en daarnaast wilden we haar plaatsen tegen de achtergrond van de zestiende eeuw. Achteraf kun je zeggen dat, als we meer over Anna van Rijn te weten waren gekomen, we een aardige biografie hadden kunnen schrijven. Maar dan hadden we bronnen moeten hebben. Er is veel vernietigd in de zestiende en zeventiende eeuw. We hebben slechts het testament gevonden, wat stukken over schouwrecht en een intekenlijst voor de klok van de kerk."

De belangrijkste biografische bron is het testament van Van Rijn. In hoeverre bleek het een nuttige bron?

"Het is moeilijk te bepalen wat van haarzelf is en wat de gangbare stijlfiguren waren, maar toch krijg je een beeld van haar als je dit veertig pagina's tellend document leest. Toen ze haar testament in 1607 opstelde, was ze oud en de dagen moede, ze steunde erg op haar nicht Wilhelmina, die veel erfde, terwijl ze de familie van haar moeder niets gunde. Bovendien komt haar katholieke overtuiging duidelijk naar voren. Hoewel de katholieke godsdienst al in 1580 verboden

Kerkelijke armenzorg. (Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam)

was, droeg zij in 1607 haar testament op aan de koning van Spanje en stelde ze twee pastors aan om haar fundaties te beheren.

Uit het testament hebben wij kunnen opmaken dat de politieke en economische consequenties van de Tachtigjarige Oorlog niet erg in het leven van Anna van Rijn zijn doorgedrongen. Ze heeft een brug verbrand om een protestants leger tegen te houden, maar ze heeft financieel niet geleden onder de oorlogen. De religieuze consequenties waren veel groter. Anna van Rijn is korte tijd getrouwd geweest, maar was al snel weer weduwe. Daarna heeft ze geen huwelijkspartner meer kunnen vinden en is kinderloos gestorven. Onze theorie is dat het voor haar steeds moeilijker werd een partner te vinden, omdat zij katholiek bleef terwijl de meeste adellijke families protestant werden. Met haar is het geslacht Van Rijn uitgestorven."

Hoe uniek was een vrouw als Anna van Rijn?

"Anna van Rijn was een zeer unieke vrouw. Zij heeft een geweldige bijdrage geleverd aan de gemeente Jutfaas. In de bronnen over Jutfaas zijn wij geen enkele andere vrouw dan Anna van Rijn tegengekomen.

Zij is per ongeluk eigenares van kasteel Rijnhuizen geworden. Al haar broers en zusters stierven kinderloos en zodoende erfde zij het kasteel. Maar daarna heeft zij nogal wat gedaan voor het dorp Jutfaas. Zij was binnen de gemeente de eerste die iets aan armenzorg heeft gedaan, en de enige. Wij komen pas in de negentiende eeuw weer een vrouw tegen die er iets aan doet. In haar tijd was ze op het gebied van armenzorg niet helemaal uniek, maar toch was ze een van de weinigen die zich voor de armen inzette: in bijvoorbeeld Delft zijn wel wat hofjes gesticht, maar allemaal door mannen.

De zorg voor armen kwam waarschijnlijk voort uit Anna's religieuze overtuiging. Uit de fundatiebrief blijkt dat de bewoners van de godskameren moesten bidden voor de zielenheil van de stichteres. Waarom zij een school heeft gesticht, is minder duidelijk. Je zou kunnen beweren dat ze, gezien het feit dat ze zelf kinderloos is gebleven, toch iets voor kinderen wilde doen. In de regio Utrecht is zij overigens de enige vrouw die een schooltje heeft gesticht. Daar is behoorlijk uitgebreid onderzoek naar gedaan en daar komt maar één vrouw in voor: Anna van Rijn."

Jullie hebben niet alleen een kroniek van het zestiende-eeuwse Jutfaas willen schrijven, maar tevens een boek dat inpasbaar is in het onderwijs. Hoe zullen jullie dit boek gaan gebruiken?

"Je kunt aan de hand van het boek en het materiaal bijvoorbeeld de Anna van Rijnwandelroute gaan uitzetten, waarbij je leerlingen allerlei opdrachten meegeeft. Daarnaast kunnen leerlingen uit de bovenbouw van het HAVO of VWO, die straks profielwerkstukken moeten gaan schrijven, een thema uit het boek onderzoeken. In de lessen Nederlands wordt het boek nu al gebruikt. Leerlingen hebben de instapverhalen uit het boek gelezen en er een samenvatting van gemaakt of er een vervolg op geschreven. Het boek is dus niet alleen voorbehouden aan geschiedenis, maar kan ook gebruikt worden voor Nederlands of bijvoorbeeld aardrijkskunde.

Overigens hebben we niet van tevoren gedacht: "wat kunnen we nou eens voor het onderwijs gebruiken". Nee, eerder andersom, we hebben eerst het boek geschreven en toen bedacht dat het wel heel bruikbaar was voor het onderwijs.

Een 16e eeuwse dorpschool. (Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam)

Het boek hoeft niet direct aan de leerlingen gegeven te worden, maar de bedoeling is dat docenten er materiaal uit gaan putten en ontwikkelen om leerlingen aan het werk te zetten met omgevingsgeschiedenis. We hebben wel drie geromantiseerde instapverhalen geschreven. Die hadden we weg kunnen laten, maar zo hebben we het boek wat toegankelijker willen maken voor HAVO- en VWO-leerlingen. Het schrijven van die verhalen was overigens een kunst op zich. Het heeft veel tijd gekost, maar het was wel heel leuk. Dat is het leuke van geschiedenis, je moet bij je bronnen blijven, maar zonder een verhaal of een anekdote blijft het dood."

Beide docenten blijven ernaar streven de naam van Anna van Rijn levend te houden. Zo organiseert het college in samenwerking met het *Utrechts Nieuwsblad* al vier jaar de Anna van Rijnlezingen waarbij onderwijs centraal staat. Iedere lezing begint met een korte introductie over Anna van Rijn: "een ondernemende vrouw met hart en oog voor het onderwijs", aldus Van Putten en Buiten.

Lizzy Jongma ontwikkelt historische internetsites en is redactrice van Lover en Historica.

L.P. van Putten, A.V.A.P. Buiten, *Anna van Rijn van Jutphaes. Kroniek van een leven in het zestiende-eeuwse dorp Jutphaes* (Rotterdam, 1997), 127 pp.
ISBN: 90-73235-46-4.

Te bestellen door f 25,00 + f 6,00 verzendkosten te storten op giro nr. 2537800:

t.a.v. L. van Putten
Vaartsestraat 33
3511 TA Utrecht
tel. 030-2368165

Na 'de bleecke doot'

De verandering van status van weduwen in de Republiek

Ariadne Schmidt

Jacob Cats heeft ons een belangrijke spiegel meegegeven van de normen en waarden waarmee een vrouw in de zeventiende eeuw te maken had. Dat zijn beeld niet altijd spoorde met de realiteit blijkt in dit artikel. Ariadne Schmidt legt uit hoe de status van weduwen in de Republiek veranderde. Weduwen werden vaak zelfstandige vrouwen, op wie Cats' typering "van de steel gesneden bloemtjen" niet van toepassing was.

"Vriendinnen in de praem van uwen druck geseten,
Is yemant onder u genegen om te weten
Hoe dat men naer de kunst een vrouwe toonen kan,
Wanneer de bleecke doot haer sondert van den man:
Stelt u een bloemtjen voor, dat van de steel gesneden,
Heeft door het vinnigh mes sijn eerste doot geleden"¹

Het is de droefheid van 'de winter', de laatste periode in het leven van de zeventiende-eeuwse vrouw die Jacob Cats in zijn boek 'Houwelyck' benadrukt wanneer hij over de weduwe schrijft. Het gaat om het laatste deel van het huwelijksadviesboek, waarop -zo veronderstelt hij in de inleiding- zijn lezers weliswaar niet wachten, maar dat "hen ten hoogsten is raeckende" en het "mitsdien by henlieden gelesen behoort te worden".

Wat was de reden voor de zeventiende-eeuwse moralist om zijn lezers op het hart te drukken deze passage uit zijn werk over de levensloop van vrouwen niet over te slaan? Omdat "[...] er lichtelijck een tijt van scheyden komen kan" antwoordde hij de 'wantrouwende lezer'.²

In hoeverre het voor vrouwen in de zeventiende eeuw 'lichtelijck' (waarschijnlijk) was om weduwe te worden, is later door historisch demografen nader onderzocht. Nadat vrouwen eenmaal het kraambed hadden overleefd, hadden zij grote kans hun echtgenoot te overleven. Daarnaast was het uitblijven van een tweede huwelijk een belangrijke factor in het hoge percentage weduwen in vroeg-moderne steden. Zo stond aan zeker twaalf procent van de huishoudens in de stad Leiden in 1622 een weduwe aan het hoofd. Toch was het gezin de norm in de zeventiende eeuw. Niet voor niets heette Cats' boek over de levensloop van vrouwen 'Houwelyck'. Deze norm vond zijn doorwerking in (economische) organisatievormen in de zeventiende-eeuwse stad. De gildestructuur ging bijvoorbeeld uit van het gezin als economische eenheid, met een specifieke verdeling van mannen- en vrouwenwerk; de lage lonen voor het werk van vrouwen werden beschouwd als een aanvulling op het gezinsinkomen. In werkelijkheid

waren de samenlevingsvormen gevarieerder en ook gezinnen waarin een man ontbrak, vormden een belangrijk onderdeel van deze variëteit.

"een gediensstigh man"

Een onderwerp waarover adviezen van Cats ontbreken -maar daarvoor was het een zeventiende-eeuwse moralist- is de zelfstandigheid die weduwen na de dood van hun echtgenoot verwierven. Hij lijkt de zelfstandigheid zelfs te ontkennen wanneer hij het weduwen ontraadt een tweede huwelijk aan te gaan omdat er nu eenmaal een man nodig was om de zaken te regelen: "Of is 'er in het lant niet een gediensstigh man, Die om een eerlijck loon uw saecken redden kan?"

Een zaakwaarnemer had de weduwe op juridische gronden nu juist niet nodig: het weduwschap betekende voor de zeventiende-eeuwse vrouw de eerste confrontatie met een zelfstandigheid die zij vaak niet eerder had gekend. Als 'jongedochter' viel zij onder het gezag van haar vader; de gehuwde vrouw stond onder de maritale macht van haar echtgenoot. Maar met de dood van die echtgenoot werden de gezagsverhoudingen binnen het gezin, gemodelleerd naar de gezagsverhoudingen in de maatschappij (waarin om tweedracht te voorkomen "aen de voornaemste van verstand"³, de man, het bestuur werd vergund), doorbroken. Na de dood van haar echtgenoot werd de weduwe het hoofd van het huishouden en daarmee verwierf zij ook de juridische status die bij een dergelijke positie paste. Weduwen hadden, in tegenstelling tot hun gehuwde seksegenoten zeggenschap over hun goederen, mochten in eigen naam contracten sluiten en waren niet langer onmondig.

Maar het weduwschap betekende voor vrouwen niet alleen een verandering in hun juridische status. Ook op andere vlakken veranderde het leven van een vrouw ingrijpend wanneer haar echtgenoot stierf. Vrouwen ontleenden hun status aan de plaats van de echtgenoot op de sociale ladder. Voor mannen was de burgerlijke staat geen bepalende factor voor zijn positie in de maatschappij. De jongeman, de echtgenoot of de

weduwenaar ontleende zijn status aan andere factoren: familie, geld, reputatie of beroep. De overgang naar het weduwschap betekende voor vrouwen daarentegen een verandering op allerlei fronten. De verandering in sociaal-economisch opzicht was daarin niet onbelangrijk. Dit zal hieronder worden toegelicht.

De laatste wilsbeschikking van een echtgenoot was wat de financiële basis betreft erg belangrijk. Dit was het laatste moment waarop een echtgenoot de voorzieningen voor zijn vrouw kon regelen. Eerder al werd dat vaak gedaan door de meer vermogenden, bij huwelijksvoorwaarden. Beide partijen regelden hierin niet alleen de inbreng en verdeling van het huwelijksgoed, ook werd er geanticipeerd op een scheiding van het huwelijk door de dood. Doorgave van het bezit op de volgende generatie was in deze aktes van het grootste

volgde ook hier op de aankondiging van overlijden de haast onvermijdelijke toeloop van crediteuren. Andere erfgenamen van Louris waren niet bereid om Dieuwertgen financieel bij te staan en alleen kon deze 'nieuwe weduwe' het bedrag van 861 gulden, acht stuivers en zes penningen niet voldoen. Dieuwertgen maakte aanspraak op het recht dat alleen vrouwen in de vroeg-moderne periode werd vergund: zij besloot "den boedel te abandoneren ten behouwe van haer crediteuren".⁴ Snelheid was geboden. Vrouwen mochten na de dood 'voor de baer uijt gaen', afstand doen van de aan hen nagelaten boedel, zolang hun overleden echtgenoot nog niet begraven was. Vrouwen waren, door aanspraak te maken op dit recht -voortkomend uit de handelingsonbekwaamheid tijdens het huwelijk, gepresenteerd als privilege van de weduwe- niet langer aansprakelijk voor de schulden. Maar daarmee waren

de financiële perikelen waarschijnlijk nog niet ten einde, het leed was hooguit wat verzacht.

De dood van een echtgenoot betekende voor vrouwen vrijwel altijd een verlies aan inkomsten. De financiële draagkracht van een echtpaar bepaalde in eerste instantie de ernst van de nood voor de weduwe. Maar de sociaal-economische status blijkt door meer factoren te zijn bepaald dan alleen de plaats van de echtgenoot op de sociale ladder. De organisatie van de arbeid was bepalend voor de aard van de problemen waarmee de nieuwe weduwe te maken kreeg.

De vervulling van de ambten van verschillende stadsdienaren, de bodes, de portiers of de stadhuisbewaarders, was in het zeventiende-eeuwse Leiden aan mannen voorbehouden. Jannetgen Huygen, de weduwe van Jan Hendricx Nachtegael die stadhuisbewaarder was geweest, was zich ervan bewust dat zij "haer mans bediening", zijn ambt, moest verlaten om plaats te maken voor zijn opvolger. Toch vroeg zij het stadsbestuur in februari 1612 om enige maanden respijt. Vanwege haar zwangerschap zou zij graag tot mei in de

dienstwoning willen blijven.⁵ Het stadsbestuur zegde toe. Uit het rekest van Jannetgen ontstaat de indruk dat het werk dat binnen een dergelijke betrekking gedaan moest worden de kracht en samenwerking van een echtpaar vereiste. En ook samen konden zij het werk in het stadhuis niet aan, zodat Jan Hendricx genoodzaakt was geweest een *joncwijf* in te huren, die Jannetgen "mede te haren kosten" nog moest belonen. Jannetgen was goed op de hoogte van de beroepsmatige activiteiten van haar echtgenoot en zorgde bovendien voor een professionele afwikkeling van de zaken van haar echtgenoot alvorens diens ambt door de opvolger overgenomen werd.

Na de dood van haar echtgenoot diende de weduwe, die vanwege haar verplichtingen in het ambt van haar man geen eigen middelen van bestaan had, het werk neer te leggen. En, behalve het ambt, moest ook de eventueel beschikbaar gestelde dienstwoning vrij gemaakt worden voor de opvolger. De verandering in de burgerlijke staat verschafte weduwen in dit geval géén speciale rechten. De gevolgen voor de sociaal-economische status waren des te groter. Deze weduwen van stadsdienaren verzochten het gerecht nogal eens om financiële steun om bijvoorbeeld een eigen winkeltje op te zetten, als compensatie voor de verloren inkomsten en huisvesting. Het

Hier vergeleken met den W I N T E R.

winter naeckt, de rijm hangt aan de boot. Siet hier den ouden tijt, de koude winter-a

'de bedaegde huys-moeder' en de 'weduwe' vergeleken met de winter. Uit: Jacob Cats, *Alle de werken* (Amsterdam 1712) fac. 407

belang. Maar bij onverhoopt uitblijven van nageslacht was het gebruikelijk om dan toch de materiële positie van de langstlevende veilig te stellen. Veel bruidegoms beloofden hun echtgenotes een 'douarie': een vastgesteld bedrag dat zij na zijn dood uit de goederen van haar echtgenoot mocht behouden. Bij een huwelijk dat in gemeenschap van goederen was gesloten, had een weduwe recht op de helft van de gemeenschappelijke boedel en haar eigen klederen, kleinoden en juwelen. Door middel van een testament kon altijd nog anders worden beschikt.

Financiële perikelen

Voordat Louris Pietersz van Overvest in 1595 in Leiden overleed, had hij samen met zijn vrouw Dieuwertgen een testament opgemaakt. Louris en Dieuwertgen hadden elkaar tot erfgenamen benoemd en alle goederen uit de 'gemene boedel' zouden na de dood van één van beiden aan de langstlevende vervallen. Na de dood van Louris verliep de situatie echter niet zoals was vastgelegd bij de notaris. De gezamenlijke boedel van het echtpaar was bezwaard met schulden. En, zoals gebruikelijk in de zeventiende-eeuwse samenleving waarin een koop lang niet altijd met contanten werd voldaan,

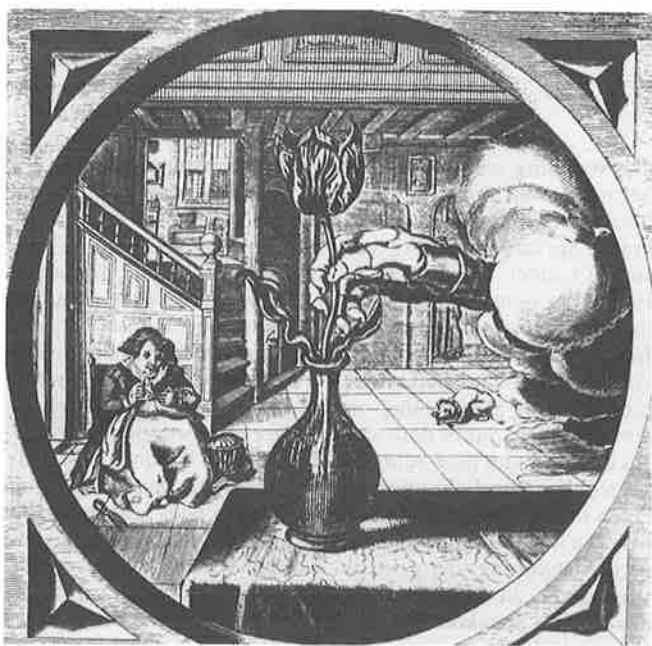
stadsbestuur stond hier overigens niet onwelwillend tegenover, gevoelig als het was voor het in rekesten veel aangevoerde argument dat weduwen en hun wezen anders tot last van de armenzorg zouden vervallen.

Weduwrecht

De verandering van status is misschien wel het meest duidelijk waarneembaar in gilden en binnen de ambachten rond de textielindustrie in Leiden. Gingen zij als gehuwde vrouwen schuil achter hun echtgenoten, als weduwen verwierven vrouwen een redelijke mate van zelfstandigheid. In verschillende ambachten gold namelijk het weduwrecht: weduwen mochten 'de winkel' van hun echtgenoot met behulp van een meesterknecht voortzetten.

De beroepscontinuïteit van vaders op zonen zoals die in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, is eveneens terug te vinden bij de 'overerving' van arbeid van echtgenoot op weduwe. Als echtgenote had zij haar man weliswaar in diens werk geassisteerd, maar pas als weduwe erfde zij de bijbehorende 'status'. Deze status bood weduwen niet alleen de mogelijkheid om in het onderhoud te voorzien, maar was ook van essentieel belang voor haar rol als vertegenwoordigster van de familiebelangen. Met een vroege dood van hun vader liepen kinderen het risico geen beroep te kunnen doen op privileges die meesterskinderen, vaak zonen, op verschillende gebieden hadden. Overdracht van de winkel van vader op kinderen bracht uiteraard het gemak van overname van goodwill en klandizie met zich mee. Maar daarnaast hadden kinderen van gildeleden vaak privileges, zoals een gratis lidmaatschap of vrijstelling van het anders voorgeschreven aantal leerjaren dat volbracht moest zijn alvorens zij de nering zelfstandig ter hand mochten nemen. Door de onderbreking van de familiere arbeidsrelatie met het gilde, door verkoop van de winkel met toebehoren, verspeelde men het recht op dergelijke privileges. Met voortzetting van de winkel zorgde de weduwe die de meesterstatus van haar echtgenoot overnam voor continuïteit en overdracht van *knowhow*.

De vader van Willem Luyptaert, Guiljaem, was de eigenaar van een lintrederij. Na de dood van Guiljaem had zijn weduwe Elysabeth Hoorn de zaak voortgezet, duidelijk met het oogmerk zich door haar zoon te laten opvolgen. Sinds 1669 had zij hem haar in het werk laten assisteren en hem de

Een 'bloemtjen'. Uit: Jacob Cats, *Alle de wercken* (Amsterdam 1712) fac. 419

kneepjes van het vak bijgebracht. Negen jaar later bleek Willem een behoorlijke ervaring te hebben opgedaan in de 'coopmanschappen' van de lintrederij en kon hij de handel zelfstandig uitvoeren. Elysabeth kon haar werk wegens ziekte "en anders" niet langer voortzetten, voor overdracht aan haar zoon was het formeel gezien, vanwege diens minderjarigheid, te vroeg. Maar beiden waren zich bewust van het nadeel dat de zoon zou lijden als de lintrederij nu verkocht zou worden. Omdat zij "niet gaerne zoude zien, dat de voorsayde coopmanschap in zijn prejuditie wert geabbandoneert" verzocht Elisabeth de Staten van Holland om een meerderjarigheidsverklaring -vereist voor de functie- voor haar tweeëntwintigjarige zoon.⁶

Bevoorrechte status

Welk argument in de overwegingen van weduwen na de dood van de echtgenoot sterker woog -de economische noodzaak tot voortzetting of een plicht die zij tegenover haar kinderen had te vervullen- is nu moeilijk na te gaan. De argumenten sluiten elkaar ook niet uit. Meer dan een prettige bijkomstigheid was de doorgave van ambacht, winkel of beroep wel. Weduwen waren verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen, belast met de belangrijke rol van de voogdij. Voorziening van een ambacht of een 'eerlijk handwerk' was daarvan een vaak testamentair vastgelegd, belangrijk onderdeel.

Het vertrouwen in de bekwaamheid van weduwen dat impliciet uit het weduwrecht blijkt, bevestigt het vermoeden dat het werk in de ambachten hun niet vreemd was. Zij waren weliswaar verplicht om een meesterknecht in dienst te hebben, maar uit de argumentatie bij de verzoeken om een 'nering' voort te zetten lijkt kennis van zaken onontbeerlijk te zijn geweest: "Alsoo sij suppliant capabel is om de voorsayde neeringe te doen" betoogde Maeijcken Batemans ter ondersteuning van haar verzoek om het ambacht in de textielbewerking, het saaiivollen, van haar man Elias Bouden over te nemen.⁷

Dit vertrouwen, ofwel de bevoorrechte status, was wel onlosmakelijk verbonden aan de burgerlijke staat van deze vrouwen en kan niet teruggevoerd worden op ervaring of rechten van anciënniteit. Op het moment dat een weduwe hertrouwde, verloor zij de bevoorrechte status.

Voor Maeijcken was het weduwschap geen periode gewijd aan contemplatie op de tweede dood, die van haarzelf, zoals Cats graag zou hebben gezien. 'Het van de steel gesneden bloemtjen' leidde in het jaar 1636 de winkel in de saaiivollerij.

Maeijcken mocht de winkel niet voortzetten toen zij een jaar later opnieuw in het huwelijk trad. Althans, niet op eigen naam. Adriaen Fransz, haar nieuwe echtgenoot, was vanaf nu de saaiivoller.

Ariadne Schmidt is OIO (UvA) en doet onderzoek naar weduwen in Leiden in de zeventiende eeuw.

- 1 Jacob Cats, *Alle de wercken*. Amsterdam, 1712, fac 419.
- 2 Idem, 403.
- 3 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid*. Leiden, 1952, 12.
- 4 Gemeentearchief Leiden (GAL), SAII, 47, f117-v e.v.
- 5 GAL, SAII, 51, f309-v.
- 6 Algemeen Rijksarchief (ARA) SvHWF 2095, nr.17.
- 7 GAL, SAII, 60, f289-v en 61, f67-v.

De huiselijke borst: een Hollands intermezzo

Marilyn Yalom

Voor de meeste mensen, en vooral voor mannen, zijn borsten seksuele ornamenten - de kroonjuwelen van de vrouwelijkheid. Toch is deze geseksualiseerde kijk op de borst zeker niet universeel. Alles wat westerlingen vanzelfsprekend vinden over de borst, blijkt vooral willekeurig als je uitgaat van een historisch perspectief. Marilyn

Yalom richtte haar onderzoek op die momenten in de geschiedenis waarop een specifieke opvatting over de borst heerste. Zij bekeek de westerse verbeelding van de afgelopen 25000 jaar en kon concluderen dat het beeld van de borst, gezien vanuit diverse perspectieven - sociaal, cultureel, godsdienstig, commercieel-, veranderde; van de borsten van Paleolitische godinnen tot de visie op de borst van de vrouwenemancipatiebeweging die de vraag stelde: 'van wie is de borst nu eigenlijk?' Is die van de zuigeling, van de bepalers van religieuze en morele waarden, van kunstenaars of van medici...? En hoe dachten vrouwen zelf over hun borsten?

Als kenmerkend onderdeel van het vrouwelijk lichaam heeft men de borst sinds het begin van de geschiedschrijving zowel goede als slechte betekenissen toegeschreven. Het sacrale en het seksuele aspect van de borst vertegenwoordigen twee verschillende richtingen waarin aan haar getrokken wordt. De eis om te voeden en de eis om te prikkelen zijn strijdig met elkaar en bepalen het lot van vrouwen. Yalom stuitte bij haar onderzoek op een nieuwe kracht in de zeventiende-eeuwse Republiek: de burgerlijke verantwoordelijkheid. Men beschouwde de moeder die haar kind met haar eigen melk voedde als iemand die een belangrijke bijdrage leverde aan het welzijn van haar eigen huishouden en dat van de gemeenschap. Over deze typisch Hollandse verbeelding schreef zij voor *Historica* een bewerking van haar publicatie *Geschiedenis van de borst*.*

De Gouden Eeuw in Nederland was een Gouden Eeuw voor de borst. Of het nu ging om het schilderen van idyllische, zogende moeders of van vrijpostige jonge meisjes met weinig verhullende keurslijfjes, borsten waren zichtbaar aanwezig, in ieder geval in de kunst en waarschijnlijk ook in het dagelijks leven.

Op het gebied van borstvoeding liepen de Hollanders voor op de andere Europese landen doordat moeders zelf hun baby's zouden voeden en niet, zoals in de hogere en middenklasse in bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland gebruikelijk was, het kind aan een min toevertrouwen. Jacob Cats (1577-1660) verwoordde dit in zijn huiselijke spreuken als volgt:

Een die haar kinderen baart, is moeder voor een deel;
Maar die haar kinders zoogt, is moeder in het geheel.

Nadat de Nederlanden eindelijk het juk van de Spaanse overheersers hadden afgeworpen en in 1588 een republiek hadden gevormd, bereikte de nieuwe staat snel een welvaartspeil dat zelfs zijn eigen inwoners verbaasde. De jonge republiek - een democratische uitzondering temidden van naburige koninkrijken zoals Frankrijk, Engeland en Spanje - stond al gauw bekend om zijn bloeiende handel, medische vooruitgang, politieke vrijheid, godsdienstige tolerantie, culturele productiviteit en om de Hollandse eigenschappen properheid en spaarzaamheid waarop men zich beroemde. Van deze eigenschappen waren er ook veel terug te vinden in de bloeiende borstcultuur van de Hollandse Gouden Eeuw.

Bij het denken over de borst in de Nederlanden moet niet gedacht worden aan een heilige of erotische borst, maar moe-

School van Gerard Houchgeest, Kerkinterieur met zogende moeder.
(Louvre, Parijs, Foto Bulloz)

ten we ons in de ordelijke ruimte van een burgerlijk huishouden begeben. Onze ogen moeten zich aanpassen aan het licht dat schuin door een glas-in-loodraam binnenvalt en daar amper een paar uitgelezen voorwerpen onthult die dagelijks worden gebruikt: een tinnen kan, een stevige stoel, een mand of een spinnenwiel. Voor de haard zit een moeder met een baby in de armen die tevreden aan haar borst sabbelt. We zijn beland bij een tafereel van eenvoudig huiselijk geluk.

Pieter de Hooghs 'Vrouw die een zuigeling zoogt, met een kind' helpt ons dit tafereel voor ons te zien. In het licht van een bovenraam zien we een burgerlijke moeder die liefdevol naar het kind kijkt dat ze aan de borst heeft. Het accent ligt niet zozeer op de borst zelf, die nauwelijks zichtbaar is, als wel op de sfeer van kalme genoeglijkheid die het zogen oproept. In dit geïdealiseerde beeld van gezinsharmonie is alles zoals het zou moeten zijn. Het is onmogelijk om te weten in welke mate een dergelijk schilderij het werkelijke huiselijke leven weerspiegelde. Wayne Franits¹ heeft aange- toond dat zowel schilderkunst als literatuur in deze periode tot doel had een geïdealiseerde handleiding te verschaffen voor het grootbrengen van deugdzaam kinderen en het gedrag van brave volwassenen. In dergelijke werken werden kinde- ren voorgesteld als geschenken van de Almachtige, die moes- ten worden opgevoed in een atmosfeer die tot godsdienstige vroomheid en sociale stabiliteit zou leiden. Het huis was de voornaamste plaats om kinderen naar dit hoge visioen te vorm- en, gevolgd door de kerk en de school. En voeden was crua- ciaal, van hun eerste druppels melk tot hun eerste gebedjes vol vertrouwen.

Rembrandt van Rijn. *Het Joods bruidje*. 1665-1667.

De hand van de man op de borst van de vrouw op dit portret van een respec- tabel burgerlijk echtpaar duidt op genegenheid en vriendschap.

(Paleis het Loo, Apeldoorn. Foto A.A.Meine Jansen)

Ivoren bol

De Hollandse medische, godsdienstige en zedelijke gezag- hebbers waren allen krachtige pleitbezorgers van borstvoe- ding door de moeder. Net als in Engeland waren de strenge protestanten hierover het meest uitgesproken, want zij geloof- den dat een zogende moeder God behaagde en dat een vrouw die weigerde haar kind te zogen, een gruwel was in de ogen van de Heer.

Geneeskundige verhandelingen droegen het hunne bij aan het denken over de borst. In overeenstemming met de toen gang- bare overtuiging dat moedermelk gevormd werd uit het bloed dat de foetus in de baarmoeder had gevoed, werd het belang- rijk gevonden dat de baby diezelfde substantie bleef drinken, dat wil zeggen hetzelfde moederlijke bloed dat nu in melk

Jan Steen. *Soo d'Ouden songen*. De rozige borst die centraal staat in dit rumoerige tafereel dreigt bezoedeld te worden door onguur gezelschap.

(Samuel H.Kress Collection, Allentown Art Museum, Allentown, Pennsylvania)

was omgezet. Er bestonden allerlei angsten rond het bloed / de melk van een vreemde, waarvan de angst dat het kind met de melk de persoonlijkheidskenmerken van de min zou over- nemen niet de minste was. Jacob Cats gaf deze wijdverbreide opvatting weer in een van zijn vele rijmelarijen:

“Hoe menig aardig kind, gezond en wel geboren
Heeft door een snoode min zyn eygen aart verloren!”

Deze angst was net als in Engeland en Frankrijk een veel- voorkomend thema in de Hollandse zedelijke en medische literatuur.

Moeilijker vast te stellen is of de Hollandse moeders ook wer- kelijk minder vaak een min gebruikten dan hun Engelse, Franse en Italiaanse tegenhangsters. Tenminste één deskundi- ge, Mary Frances Durantini, *The Child in Seventeenth Century Dutch Painting*, 1979, p.19², gelooft dat het gebruik van een voedster in de Nederlanden minder vaak voorkwam en dat Hollandse gezinnen wellicht een uitzondering vorm- den op de buitengewoon hoge kindersterftecijfers in landen waar kinderen heel vaak bij een min werden uitbested. Maar andere deskundigen zijn het daar niet mee eens. Bij gebrek aan cijfers over dit onderwerp moeten we terugvallen op cul- turele uitingen zoals literatuur en schilderijen, die in elk geval enig idee geven van wat de Hollandse maatschappij onderscheidde van de rest van Europa. De Hollandse visie op de huiselijke borst zoals die voorkomt in een gedicht van Jacob Cats contrasteert heel duidelijk met de erotische lof- zangen die in deze tijd in Frankrijk en Engeland werden aan- getroffen:

Gebruickt, o jonge vrouw, gebruickt u weerde gaven,
Gebruickt het edel zog om uwe vrugt te laven.
'Niet dat een eerlik man ter wereld liever ziet
Als dat een lieve vrouw haar kind een tepel biedt'.
De boezem die je draagt, zoo geestig opgezwoollen,
Zo kunstig uytgewrogt, gelyk yvore bollen
En dienen niet alleen tot cierzels van het lyf,
En minder tot de pronk van eenig darterl wyf.

Ondanks de langzamerhand afgezaagde metafoor van 'ivoren bollen' en de ondertonen van heimelijke seksualiteit, worden hier duidelijk nieuwe betekenissen aan de boezem gehecht. De mannelijke figuur in het gedicht die zijn 'lieve vrouw' verzoekt hun kind te zogen is bepaald geen zelfzuchtige min- naar die op zijn eigen genot uit is en daarom vijandig staat tegenover de idee van melkproductie, gezien de gangbare mening dat seksuele activiteit de melk van een zogende vrouw zou doen schiften. Hij is echtgenoot en vader, een 'eer-

**En de borsten rijzen zacht
Als de heuvels van
het paradijs**

Middeleeuws studentenlied

lijk man', toegewijd aan het welzijn van zijn kind en in meer uitgebreide zin, aan de gemeenschap van burgers waarvan ze deel uitmaakten. Men vond dat de gezinseenheid, gezien als een microkosmos van de grotere politieke macrokosmos, het meest gediend was wanneer de moeder de borstvoeding met dezelfde toewijding toepaste als waarmee ze haar huis schoonhield. Uiteraard werd van haar echtgenoot verwacht dat hij deze belangrijke activiteit steunde en de ouderliefde die door de handeling van het zogen werd gesymboliseerd, deelde.

Er is een eeuw voorbijgegaan sinds de kleine 'ivoren bol' de Franse Renaissancedichter Marot in zijn gedicht "Le Beau Tétin" in verrukking bracht, en er is nog een eeuw te gaan tot de op Rousseau geïnspireerde borst die een verdorven maatschappij zou terugvoeren naar de natuur en het goede burgerschap.

Excuus

Nergens komt het Hollandse respect voor de moederborst duidelijker tot uiting dan in de schilderkunst. Pieter de Hoogh was maar een van de vele populaire kunstenaars die van de zogende moeder een geliefd thema maakten in de talloze genrestukken die zij voor de Hollandse markt produceerden. Deze stukken vonden hun weg naar welgestelde en zelfs minder welgestelde burgerlijke huishoudens en weerspiegelden de waarden van een maatschappij die prijs stelde op afbeeldingen van haar eigen welbevinden. Alleen in het zeventiende-eeuwse Holland kon men in het huis van de gegoede middenklasse honderd of meer schilderijen aantreffen, waarbij de voorkeur uitging naar realistische tafereelen uit het dagelijks leven. Op vele van deze schilderijen zijn moeders te zien met ontblote borsten, niet alleen terwijl ze een kind zoogden, maar ook daarvoor en daarna. Een burgeses maakt een praatje met een jongen voor het raam, een boerenvrouw zit buiten met twee kinderen, beide vrouwen met ontblote borst. Zolang er maar een zuigeling op de afbeelding voorkwam, had de naakte borst verder geen excuus nodig.

Vooraf in het protestantse noorden, waar de katholieke madonna niet langer een gepast onderwerp werd geacht, zochten de Hollandse schilders inspiratie in realistische moeders en kinderen in hun natuurlijke omgeving: zogen, eten, drinken, zich aankleden, spelen en zelfs het afvegen van baby's billen, al deze activiteiten vonden hun weg naar de Hollandse schilderkunst. Deze thematische overgang van de heilige naar de seculiere moeder werd in de Nederlanden gerealiseerd, een volle eeuw voordat dit in andere Europese landen gebeurde.

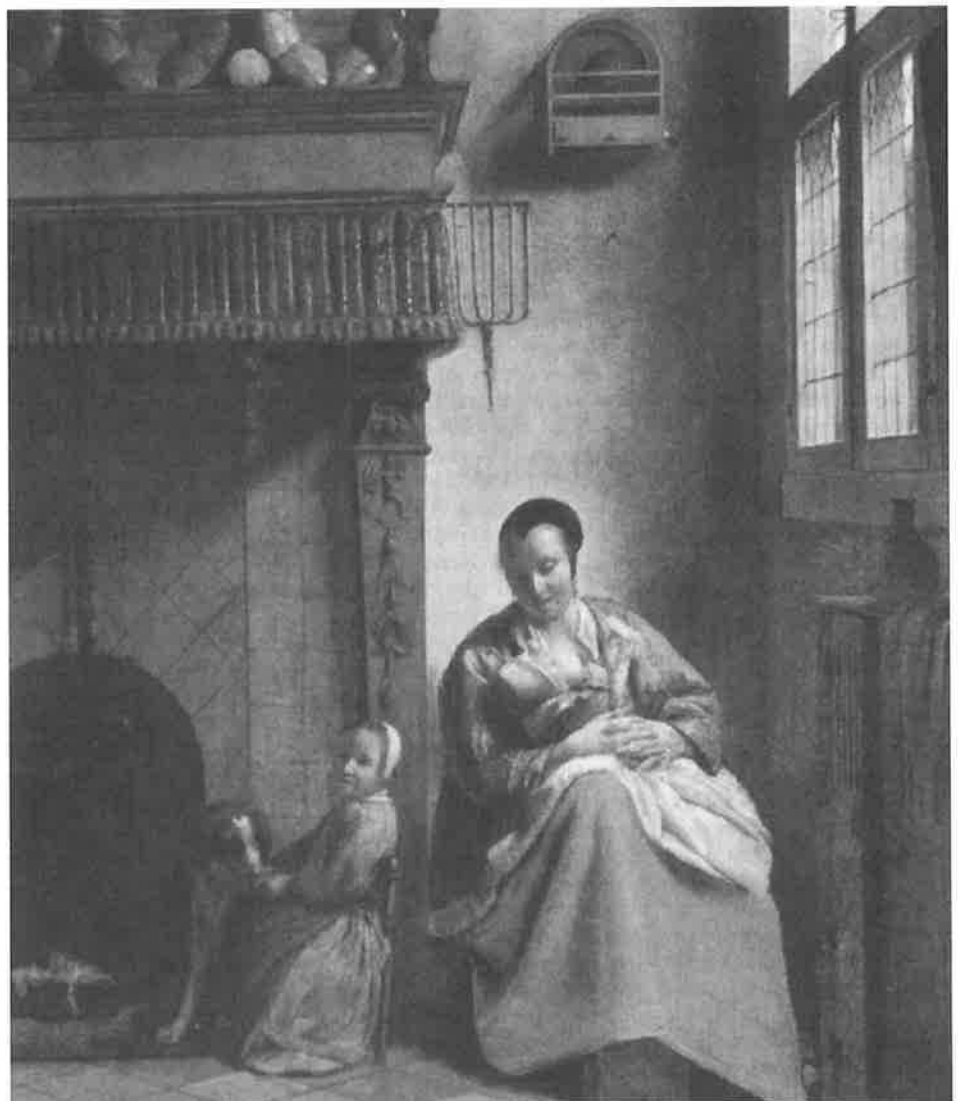
Terugblikkend in de tijd kunnen we met zekerheid stellen dat de Hollandse boezem in de zeventiende eeuw een nieuw tijdperk aankondig-

de in de geschiedenis van de borst. Door de borst weer te verbinden met haar voedende functie en met de huise-lijke harmonie die daaraan werd gekoppeld, leverde de Hollandse zienswijze de weg naar de politieke borst van de volgende eeuw, waarin de borst, speciaal in Frankrijk, de verzin-nebeelding zou worden van een nieu-we politieke orde.

* *Geschiedenis van de borst. Westerse beeldvorming door de eeuwen heen.* De Kern, Baarn.

Marilyn Yalom is docent aan het Institute for Women and Gender aan de universiteit van Stanford.

1. Wayne E. Franits, *Paragons of Virtue: Women and Domesticity in Seventeenth-Century Dutch art*, pp. 111-119.
2. Mary Frances Durantini, *The Child in Seventeenth Century Dutch Painting*, 1979, p. 19.

Pieter de Hoogh, (M.H.de Young Memorial Museum, San Francisco)

Margaretha Turnor op de bres voor haar 'heer en lieste hartge'

Petra Dreiskämper

Achter de schermen van de politiek wordt heel wat besproken en besloten. Dat is nu zo en dat was vroeger niet anders. Op die plaats, los van de formele politiek, kunnen vrouwen van betekenis zijn geweest voor de politiek. Petra Dreiskämper deed onderzoek naar de Utrechtse politiek in de zeventiende eeuw en stuitte op brieven van Margaretha Turnor (1613-1700) aan haar man Godard Adriaan van Reede van Amerongen, diplomaat van de Staten-Generaal. Deze brieven bleken bol te staan van politieke intriges en ontwikkelingen in Utrecht en in de gehele Republiek.

Margaretha, dochter van de Engelse kapitein George Turnor en de Nederlandse Salomé van Meetkercken, was in 1643 getrouwd met Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen (1621-1691). Over Margaretha's familie is weinig bekend. Van Amerongen kwam uit een aanzienlijke Utrechtse familie en bekleedde al jong allerlei bestuurlijke functies in het Sticht en als edele had hij natuurlijk zitting in de Staten van Utrecht. Vanaf 1652 nam zijn diplomatieke carrière een hoge vlucht, toen hij namens Utrecht werd afgevaardigd naar de Staten-Generaal. In 1655 werd hij als ambassadeur naar Denemarken uitgezonden en daarmee begon zijn veelvuldige verblijf in het buitenland. In de jaren die volgden bereisde hij namens de Staten-Generaal talloze Europese staten en vorstenhoven. Vrijwel voortdurend was hij op reis. De zorg voor zijn huis en enige zoon liet hij aan Margaretha over. De voortdurende afwezigheid van haar man viel Margaretha af en toe zwaar. Soms beklaagde ze zich daarover tegen Godard Adriaan, maar meestal op ironische wijze: "nu, het schijnt mijn lot en deel te sijn getrouwt te wesen en noyt geen man thuyts te hebben, paesyensie", verzuchtte ze dan.

Margaretha had het in eerste instantie druk genoeg met het bestieren van de huishouding van het kasteel en met het beheren van de landerijen in de omgeving, die haar man gekocht had. Ze liet het middeleeuwse kasteel opknappen en spaarde geld noch moeite het te verbouwen tot een prachtig huis dat zou passen bij de groeiende status van haar man. Ze stond tevens aan het hoofd van de dagelijkse huishouding, wat met name in de slachtijd veel drukte veroorzaakte. Daarnaast zorgde ze vanaf 1668 ook regelmatig voor het groeiende aantal kinderen (twaalf in totaal) van haar zoon Godard en diens vrouw Ursula Philipotta van Raesfeld. Maar dat was niet het enige. Margaretha behartigde uit naam van haar man ook de familiebelangen en onderhield nauwe betrekkingen met Godard Adriaans verwanten en politieke vrienden, waaronder de jonge Willem III, die in 1672 stadhouder zou worden.

Bovendien droeg ze zorg voor de financiële afwikkeling van vele zaken, onder andere voor de betaling van het loon van haar man. Er waren in die jaren nogal eens problemen met het betalen van de diplomaten van de Staten-Generaal, waardoor regenten soms jarenlang geen salaris ontvingen.

Op een bepaald moment was Margaretha het gedonder om het salaris van Godard Adriaan zat. Ze drong er bij de Staten van Utrecht op aan een afgevaardigde naar Den Haag te sturen om daar te onderhandelen. Dit gebeurde, maar het hielp niet veel, zodat ze vervolgens zelf een memorie indiende bij de Staten-Generaal waarin ze om opheldering vroeg. Toen ook dit geen resultaat had, schakelde ze Willem III in en verzocht hem eens naar de zaak te kijken. De kwestie werd vertraagd door een meningsverschil omtrent de uiteindelijke betaling tussen de Staten van Utrecht en de Staten van Holland. Toen Margaretha hoorde van de bezwaren die de heren in Utrecht hadden, besloot ze de Amsterdamse burgemeester Valckenier in te schakelen om zo van de Staten van Holland steun te krijgen. Door deze slimme omweg en dankzij haar vasthoudendheid lukte het Margaretha na een maand of drie eindelijk een deel van Godard Adriaans salaris te ontvangen. Ze schreef haar man verheugd: "Ick ben blijde te sien dat mijn loope en sollisiteere so goede efeckte heeft gedaen". Godard Adriaan had herhaaldelijk geschreven dat zijn vrouw toch vooral geduld moest hebben met deze zaken, maar Margaretha weigerde lijdzaam af te wachten en greep zelf in. Mede door het lange verblijf van haar man in het buitenland was Margaretha zeer zelfstandig geworden. Uit de brieven van Margaretha krijg je de indruk dat het echtpaar werkelijk alles met elkaar besprak; van de opbrengst van de laatste oogst tot het beleid van de keurvorst van Brandenburg.

Voorbarig

Politiek was gedurende de zeventiende eeuw steeds meer een zaak geworden van een kleine groep regenten en edelen, het zogenaamde burgerlijk patriciaat. Vermogen en afkomst

waren de criteria voor het behoren tot het patriciaat, waarbij vermogen steeds belangrijker werd. Binnen dit burgerlijk patriciaat bepaalden verwantschapsrelaties en vriendschapsbanden de positie van de regenten, hun familie en hun factie of 'partij'. Een factie bestond uit een heel netwerk van familieleden die op lokaal niveau om de ambten streden en trachten de belangrijkste zetels in de stadsregering te bezetten. Soms konden enorme machtsconcentraties in de steden ontstaan, waarbij één wijdvertakte familie het gehele stedelijke beleid kon bepalen. Voor het verkrijgen van een ambt was een regent afhankelijk van invloedrijke familieleden. Vriendjespolitiek of "faveur van eygen vrinden", zoals men het toen noemde, was de normaalste zaak van de wereld. Regenten werden tot een bepaald ambt benoemd, bijvoorbeeld omdat de ene factie aan de beurt was om een raadslid te leveren, of omdat de familie op dat moment het meeste (geld) kon bieden voor een zetel.

Bijna vanzelfsprekend geldt het bovenstaande uitsluitend voor mannelijke leden van de regentenfamilies of adellijke geslachten. In de stedelijke politiek konden vrouwen slechts een enkele lagere bestuursfunctie bekleden, zoals bijvoorbeeld die van regentes van een wees- of gasthuis. Er wordt door historici dan ook altijd verondersteld dat vrouwen in de zeventiende eeuw, afgezien misschien van een aantal stadhoudersvrouwen, geen rol van betekenis speelden in het publieke leven.¹ Slechts langs informele weg, via de positie van hun man en door hun familieconnecties konden (elite)vrouwen politieke invloed uitoefenen. Meestal wordt daaruit geconcludeerd dat de politieke invloed van vrouwen gering was, maar mijns inziens is dat een te voorbarige conclusie.

Volgens de Amerikaanse historica Natalie Zemon Davis was het in de vroegmoderne tijd in de Republiek nauwelijks mogelijk voor vrouwen om een rol te spelen op het politieke vlak.² In een republiek, in tegenstelling tot in een monarchie, bestond namelijk geen enkel kader waarbinnen vrouwen hun invloed konden laten gelden. In een vorstendom waren aan het hof wel posities die aan vrouwen voorbehouden waren, waardoor ze actief konden deelnemen aan politieke besprekingen. In de Republiek bestond hooguit een uitzonderingspositie voor de stadhoudersvrouwen, die er min of meer een eigen hofhouding op na hielden, met bijbehorende hofcultuur. Hun invloed ging echter niet ver, vergeleken met de monarchale staten, met uitzondering misschien van de positie van Wilhelmina van Pruisen.

Natuurlijk hadden vrouwen bij lange na niet de formele politieke macht die mannen bezaten, maar daarmee is niet gezegd dat ze nauwelijks politieke invloed hadden. In de zeventiende eeuw verliep de besluitvorming in de Republiek namelijk veelal langs allerlei informele wegen. Belangrijke zaken werden door regenten vantevoren bekokstoofd en in de wandelgangen besproken, de stemming bij andere leden werd gepeild en er werd veel gelobbyd. Voordat zaken in de officiële commissies, de besognes of in de vroedschap behandeld werden, was de houding van de meeste regenten al bekend. Bij hekele kwesties kwam het aan op een officiële stemming en natuurlijk konden mensen op het allerlaatste moment van gedachten veranderen, maar even zo vaak kwam het voor dat een voorstel dat in stemming gebracht werd, reeds een uitgemaakte zaak was. Voor de regenten was het daarom van het grootste belang dat ze goede relaties onderhielden met vrienden en familieleden. In het aanknopen en op peil houden van dergelijke vriendschappen konden vrouwen wel degelijk een grote rol spelen. Het grote probleem bij het opsporen van deze informele gang van zaken is het bronnenmateriaal. Het in de wandelgangen besprokene werd meestal niet op schrift gesteld en er zijn dan ook maar weinig sporen van terug te vinden. Juist dit informele karakter van de invloed die vrouwen op het politieke vlak konden uitoefenen, maakt het vaststellen van de daadwerkelijke politieke invloed van vrouwen zo lastig. Maar de bron waarop ik zo onverhoeds stuitte, kan wél iets duidelijk

maken over de politieke rol die een zeventiende-eeuwse edelvrouw kon spelen.

Gekonkel en gekuip

Uit haar brieven blijkt dat Margaretha grote belangstelling had voor de binnen- en buitenlandse politiek. Ze besprak de internationale situatie met haar man, gaf haar mening over vredesonderhandelingen of sprak haar angst uit omtrent een oorlog die op het punt van uitbreken stond. Ze was echter het uitvoerigst als ze van de laatste politieke intriges of verwickelingen in Utrecht verhaalde. Ze wist van alle zaken die in de vroedschap van de stad besproken werden en gaf daar uitgebreid haar mening over. Tevens liet ze zich door verschillende edelen informeren over de onderhandelingen die gaande waren in de Staten van Utrecht, zodat ze ook daarover haar man kon berichten. Voor Van Amerongen was de briefwisseling met Margaretha onontbeerlijk: zo kon hij vanuit het buitenland zijn vooraanstaande positie in Utrecht blijven behouden. Hij ontving op zijn buitenlandse posten ook brieven van zijn vrienden maar die waren altijd gekleurd door hun eigen belangen en overtuigingen, terwijl Margaretha's belangen te allen tijde gelijk waren aan de zijne.

Een voorbeeld daarvan geven de burgemeesters- en schepenvoerkezing van de Utrechtse hoofdstad in oktober 1671. Van Amerongen bevond zich op dat moment in Keulen en probeerde daar vandaan met behulp van zijn verwanten enkele protégés naar voren te schuiven en met name wilde hij Johan van Nellesteyn tot burgemeester benoemd zien. Om van een

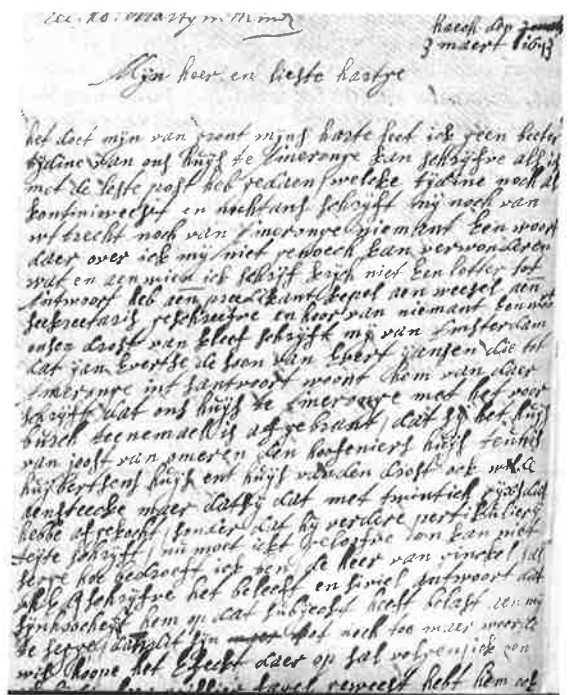

Margaretha Turnor, door Ovens 1661

goede afloop verzekerd te zijn, had Van Amerongen voor zijn vertrek uit Utrecht een geheime conferentie met Diederik Borre van Amerongen, heer van Sandenburg, die zijn steun had toegezegd. Van Sandenburg stuurde Van Amerongen eind september telkens geruststellende berichten, zodat deze vanuit Keulen weinig meer ondernam en zich verheugde op de goede uitkomst van de verkiezingen. Totdat Margaretha hem berichtte dat de uitslag van verkiezingen helemaal geen uitgemaakte zaak was en dat het juist "U H Ed buyrman ende konfrater" (Van Sandenburg dus) was, die roet in het eten dreigde te gooien. "Ick vreese hij meest oorsaek van al de verwerine is", schreef Margaretha op 29 september. Een aantal van de vroedschapsleden die Van Amerongen in eerste instantie voor zijn partij had weten te winnen, liepen door toedoen van Van Sandenburg weer naar de andere kant over. Vanuit het verre Keulen was het toen voor Van Amerongen te laat daar nog iets aan te doen en zijn opzet Nellesteyn tot burgemeester te maken mislukte. Van Amerongen klaagde vervolgens in brieven aan andere factiegenoten dat men hem toch beter had moeten informeren, zodat de zaak wel tot een goed einde gebracht had kunnen worden.³ In dit geval was Margaretha niet bij machte zelf iets aan de situatie te veranderen, maar dat moet in mijn ogen geweten worden aan het late stadium waarop ze het bedrog van Van Sandenburg ontdekte. Eerder had Margaretha namelijk wel zeer daadkrachtig opgetreden toen een en ander in de Utrechtse politiek wederom mis dreigde te lopen. Het gekonkel en gekuip in het Sticht was in de zomer van 1667 niet van de lucht. Elke partij probeerde regenten aan zich te binden door het beloven van ambten. De strijd om stemmen nam zo'n hoge vlucht dat ambten meerdere malen en aan verschillende personen aangeboden werden. Ambten die niet eens meer vacant waren, werden weggegeven. Zowel Van Amerongens 'partij' als de tegenpartij hadden toen, in een poging de laatste twijfelaars over de streep te trekken, het maarschalkambt aan verschillende lieden beloofd. Deze functie werd toen nog steeds uitgeoefend door een protégé van Van Amerongen, Hiëronymus van Tuyl van Serooskerken, heer van Wulven. Opeens was het voor Van Amerongens partij riskant geworden Van Wulven ten gunste van iemand anders te laten aftreden. Als de stemming ongunstig zou verlopen en de tegenpartij zou de meerderheid halen, dan zou een zetel in de stadsregering verloren gaan. Margaretha greep toen het initiatief, bezocht Van Wulven en "versocht hem het maerschalckambt niet te kiteere, hetwelke hij mij belooft heeft", zo schreef ze op 11 juli aan Godard Adriaan. Helemaal gerust dat de man zich ook daadwerkelijk aan zijn afspraak zou houden, was ze echter niet. Ze vroeg haar man hem ook nog eens te schrijven en op het hart te drukken zijn post niet te verlaten, zodat het iets meer gewicht in de schaal zou leggen. Op aandringen van Godard Adriaan toog Margaretha enkele dagen later naar Utrecht om met een aantal andere heren de zaak te bespreken en ze over te halen toch vooral gunstig te stemmen. Bij een van hen stond ze 's ochtends zo vroeg voor de deur dat de heer in kwestie "noch bij sijn H Ed bedt was". Ze beleegde toen in haar huis in Utrecht een bespreking met drie vroedschapsleden die ze vervolgens inlichtte omtrent het standpunt van haar man. Ze gaf de heren een stemadvies mee en hoopte dat ze zich daaraan zouden houden.

Spil

Deze kort aangehaalde kwesties uit de Utrechtse geschiedenis zijn slechts twee voorbeelden van Margaretha's actieve betrokkenheid bij de lokale en gewestelijke politiek. Ze tonen een vrouw die zich wel degelijk bemoeide met de belangrijkste kwesties en die voor haar man een belangrijke steun was in het onderhouden van zijn politieke vriendschappen. Door Margaretha's actieve optreden kon Godard Adriaan zijn positie in Utrecht behouden. Voor vrienden en verwanten was Margaretha de spil in het netwerk van "goed geintentioneer-

Het handschrift van Margaretha Turnor, brief aan haar man d.d. 3 maart 1673

den". Vriendschappen met Godard Adriaan liepen via Margaretha en deze positie gaf haar behalve aanzien ook enige macht.

Of Margaretha Turnor een uitzondering is op het bestaande beeld dat vrouwen geen invloed hadden op politiek gebied, durf ik niet te zeggen. Van Wendela Bicker, de vrouw van Johan de Witt, mag dan bekend zijn dat politiek haar niets interesseerde, dit gold zeker niet voor alle regentenvrouwen. Misschien is het informele karakter van de politieke invloed die ze had, wel de belangrijkste oorzaak van het feit dat wij denken dat vrouwen in de zeventiende-eeuwse Republiek geen rol van betekenis speelden in het publieke leven. Informele zaken hebben namelijk de vervelende eigenschap nauwelijks in de bronnen voor te komen. Op het gebrek aan bronnenmateriaal zijn de brieven van Margaretha in ieder geval wel een prachtige uitzondering.

Petra Dreiskämper heeft geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit Utrecht en is gespecialiseerd in de Nederlandse geschiedenis van de 16e en 17e eeuw. Zij schreef het boek Redeloos, Reddeloos, Radeloos. De geschiedenis van het Rampjaar 1672 dat in maart 1998 bij Uitgeverij Verloren verschijnt.

1. Zie onder meer: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443; E. Kloek, 'De vrouw', in: H.M. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam, 1995, pp. 241-280.
2. Natalie Zemon Davis, 'Vrouwen en politiek' in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 157-170.
3. Aldus een brief van Van Amerongen aan Everard Weede, uit: *Briefwisseling van Godard Adriaan van Reede van Amerongen en Everard van Weede van Dijkveld, 27 maart 1671-28 juli 1672*, uitgegeven door M. van der Bijl en H. Quarles van Ufford. 's-Gravenhage, 1991, p. 86.

Van kwaad tot beter?

De hoge misdaadcijfers van vrouwen in de achttiende eeuw

Sjoerd Faber

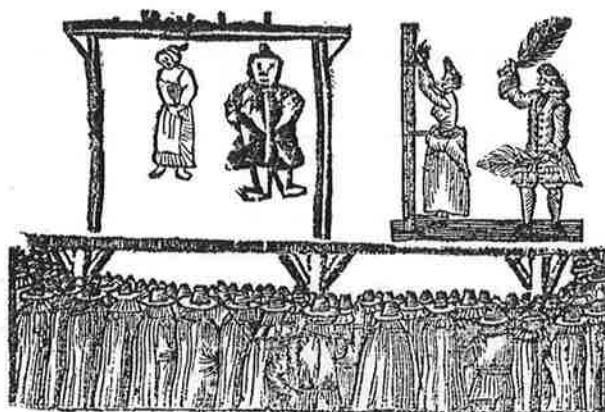
Het aantal vrouwen dat misdaden pleegt, is aanzienlijk lager dan het aantal mannen dat zich op het verkeerde pad begeeft. In de achttiende eeuw was dit verschil tussen mannen en vrouwen op het terrein van de misdaad veel kleiner. Sjoerd Faber belicht het achttiende-eeuwse Amsterdam, toen het misdaadcijfer van vrouwen veel hoger lag dan nu. Diverse verklaringen hiervoor komen aan de orde en worden gewogen.

Dat vrouwen aanzienlijk minder vaak met de strafrechter in aanraking komen dan mannen is een algemeen bekend feit. In een recente Nederlandse inleiding tot de criminologie¹ komt het onderwerp vrouwen en misdaad niet eens voor. In zijn ruim een halve eeuw geleden verschenen *Leerboek der misdadkunde* schreef Van Bemmelen er wel vrij uitvoerig over.² Hij constateert een enorm verschil tussen de situatie aan het begin van de vorige eeuw en die in zijn eigen tijd. Ook in de verhoudingscijfers uit de diverse door hem genoemde landen ziet hij een grote variatie. De gevonden percentages van gearresteerde of veroordeelde vrouwen, dan wel van vrouwelijke gevangenen bedragen meest minder dan twintig; uitschieters zijn de percentages van Nederlands-Indië in 1930 (5%) en van Finland in de jaren 1925-1929 (4,6%); daar staan tegenover het aantal in de jaren 1923-1927 veroordeelde Belgische vrouwen (25,5%) en de wegens vermogensdelicten gearresteerde vrouwen in New York City (1937-1941) met een aandeel van 28,1%. Van Bemmelen wist niet – en kon ook niet weten – dat het aandeel van de vrouw in de (geregistreerde) misdaad voor 1800 nog aanzienlijk groter is geweest.

Vermogensdelicten

In recente publicaties, over verschillende tijdvakken en delen van de Republiek, komen we misdaadcijfers tegen.³ In deze bijdrage beperken we ons tot het Amsterdam van de achttiende eeuw. Daarvan zijn de cijfers wel héél spectaculair.⁴ Gemiddeld was in de jaren 1732 tot en met 1789 een op de drie verdachten die in het Amsterdamse stadhuis in voorarrest werden opgesloten een vrouw. Er waren zelfs jaren waarin mannen in de minderheid waren. In 1732, 1737, 1743, 1745, 1760, 1765, 1767, 1768 en 1781 was minder dan de helft (eenmaal de helft) van de gearresteerde verdachten van het mannelijk geslacht. Slechts eenmaal is sprake van een verhoudingscijfer dat ons vertrouwd in de oren klinkt: 84,9% mannen in 1744. Natuurlijk wordt de sekse-ratio mede bepaald door de fre-

quentie van delicten die vooral of uitsluitend door mannen of vrouwen worden gepleegd. In het bijzonder is hier te denken aan het bij tijd en wijle optreden van de Amsterdamse justitie

Een Nieuw Liedt van het Regt of Justitie, dat
in 's Gravenhage voor den Edt Leen-hove van Brabant en Lande van Overmase, op Vrydag den 25. February 1724. aan een Jood en twee Jodinnen is gedsan, met name, Palman Hirts, out 44. Jaaren, en Heléna Maus, out 33. Jaaren, beyde Egte-Lieden, geboortig van Helder 5. uure van Maltrige, gewoont hebbende tot Voerendaal, onder de Binken van Heereis, Lande van Valkenburg Overmase, Partage van Haar Hoog Moogende de Heeren Staten Generaal, om haare veelvuldige Dieveryen en Aanwyzinge tot dezelve, beyde met den Koorden gestraft dater de Doodt navolgde, en haare Buurvrou Hester Andrieffe, om vele grooys foute Gs gefelt en Gebrantmerkt, breeder te Lefen of Zingen.

Voys: Van den Spinnen Ruyter.

Twee vrouwen en een man die schavotstraffen ondergingen te Den Haag op 25 februari 1724, na daartoe door het Hof van Brabant veroordeeld te zijn.

tegen prostituees. In de tweede helft van de achttiende eeuw trad de overheid hiertegen steeds minder vaak op. Voor het laatst op grote schaal in 1768, toen meer dan veertig vrouwen uit bordelen werden gehaald en berecht. Het aantal vrouwen dat in dit jaar voor diefstal werd ingesloten, bedroeg negen, tegen 22 mannen. Een voor die tijd normale verhouding. Er waren echter ook jaren waarin de vrouwen de mannen in aantal overtroffen of evenaarden als het om vermogensdelicten ging: 1745, 1752, 1754, 1760, 1762, 1764, 1766 en 1781. In 1766 bijvoorbeeld, werden dertien vrouwen vastgezet wegens diefstal en dergelijke, tegen acht mannen.

Omstreeks 1800 was het aandeel van vrouwen, zowel in het algemeen als wat vermogensdelicten betreft, wat kleiner geworden. Het bleef echter gemiddeld boven de 20%. In de eerste helft van de negentiende eeuw vond geleidelijk een verdere afnemingsplaats, zeker in de categorie van de 'crimes', de zwaarste zaken (vooral de zwaardere vormen van diefstal). Het aandeel van de mannen kwam daar vrijwel steeds boven de 80% uit.⁵

Data rich, theory poor

Heel veel meer dan de aandacht vestigen op dit ontegenzeggelijke verschil tussen ons criminaliteitspatroon en dat van de achttiende eeuw is in dit stadium nog niet mogelijk, omdat een analyse van de gevonden gevallen tegen de achtergrond van juridische, demografische, sociaal-economische en andere man-vrouw-maatschappij-factoren nog niet is uitgevoerd. Wel is er nog niet zo lang geleden een poging gedaan theorievorming op dit terrein op gang te brengen.

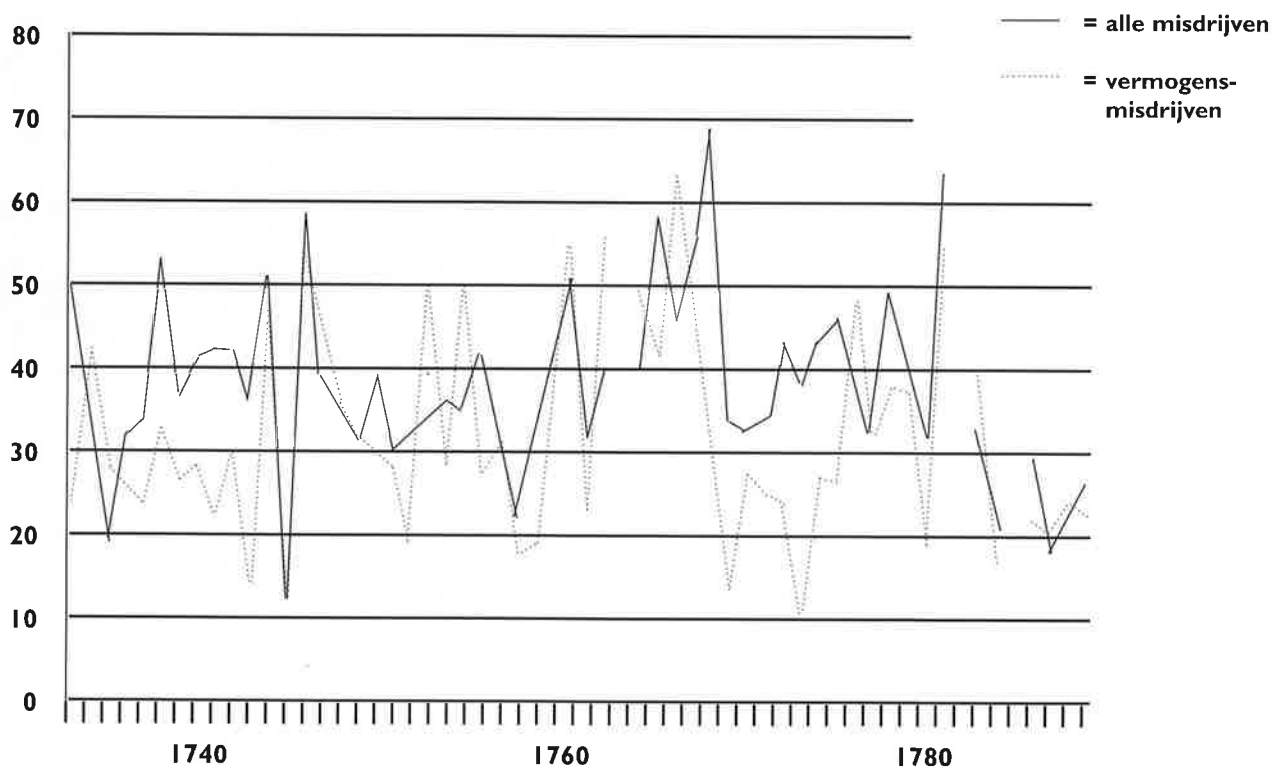
In 1994 verscheen van de hand van Malcolm Feeley een artikel waarin deze Amerikaanse rechtssocioloog uitvoerig ingaat op het nog onbekende fenomeen van de relatief grote betrokkenheid van vrouwen bij criminaliteit in vroeger eeuwen.⁶ Na een overzicht gegeven te hebben van bewijsmateriaal uit een aantal landen –waarbij hij vooral leunt op gegevens met betrekking tot Engeland en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden– probeert hij in het bijzonder te ver-

klaren hoe misdaad “overwhelmingly a male pursuit” is geworden, met andere woorden, hoe het aandeel van vrouwen van 30 à 50% tot 5 à 15% is teruggelopen. Ook de vraag hoe het komt dat deze verschuiving uit het zicht is verdwenen, komt aan de orde. Feeley neemt aan dat dit het gevolg is van gebrek aan interdisciplinaire samenwerking en contact. Historici (“data rich, theory poor”) wisten het wel maar deden er niets mee, terwijl sociologen (“theory rich, data poor”) zich wel op de actuele situatie wierpen, maar daarbij de belangrijke ontwikkeling die voorafging, buiten beschouwing lieten. Bij het beantwoorden van de hoofdvraag bespreekt Feeley vervolgens een aantal mogelijkheden om het gevonden verschil als het ware weg te interpreteren. Naar zijn oordeel kunnen veranderingen in de bevoegdheid van rechtbanken en demografische veranderingen niet, of slechts zeer ten dele of tijdelijk van invloed zijn geweest. Hetzelfde geldt zijns inziens voor de mate waarin vrouwen als medeplichtigen van mannen functioneerden, de afwezigheid van mannen in bijzondere omstandigheden (militaire dienst bijvoorbeeld) en veranderende economische omstandigheden. Ook aan nieuwe, al dan niet wettelijke definities (herdefiniëring “from bad to mad” in de negentiende eeuw bijvoorbeeld) en aan allerlei lokale omstandigheden kent hij weinig gewicht toe, ten eerste omdat ze ook voor mannen opgingen en ten tweede omdat de cijfers wijzen op een algemene trend die boven allerlei deelverklaringen uitgaat.

Waar Feeley uiteindelijk op uitkomt, voortbouwend op het werk van “traditional control theorists”, is zijn “patriarchal control theory”. Deze komt hierop neer: het meer en meer primair economische verantwoordelijkheid dragen door mannen na 1800, het terugdringen van vrouwen naar lage-lonenberoepen en naar huishouding en kinderverzorging, de scheiding van huis en werk, dat zijn vooral de factoren die de grotere conformiteit en daarmee de kleinere criminaliteit van de vrouw teweeg hebben gebracht.

De beschouwingen van Feeley zijn genuanceerder dan de korte weergave ervan op deze plaats onvermijdelijk sugge-

Aandeel van vrouwen in misdrijven in Amsterdam, 1732-1789

reert. Toch is wat hij heeft geschreven nog maar een aanzet. Dat ziet de auteur zelf ook. Hij acht grondig vergelijkend onderzoek geboden en meent dat empirisch onderzoek nodig is om te kunnen bepalen of zijn veronderstellingen "close inspection" kunnen doorstaan. Nu is het met een vergrootglas dichterbij halen van strafzaken, verdachten en hun omstandigheden niet altijd bevorderlijk voor overzicht en inzicht, maar aan de andere kant kunnen zo toch ook patronen en verbanden naar voren komen die beter doen begrijpen hoe de geconstateerde ontwikkeling heeft kunnen plaatsvinden. Een voorbeeld: in het jaar 1760, toen de verhouding criminele mannen-criminele vrouwen ongeveer fifty-fifty was, valt de aanwezigheid op van nogal wat vrouwen die wegens diefstal in dienstverband ('huisdierij') door dienst- en werkmeiden, inwonende naaisters) moesten terechtstaan. Aan de andere kant zijn er ook jaren waarin het aantal gearresteerde mannen weer betrekkelijk hoog was, hetgeen te wijten was aan onder andere het feit dat er naar verhouding veel zeelieden niet waren komen opdagen toen de verre reis begon waarvoor ze hadden getekend (en een voorschot ontvingen).

Biervaatje

Vrouwen stonden er in de achttiende eeuw vaak alleen voor, zo blijkt uit veel verhoren en vonnissen uit die tijd. Maar of dat in de negentiende eeuw, waar we wat misdaad en straf betreft veel minder van af weten, nog zo was? En hoe typeren we de positie van de vrouwen in kwestie?

Neem het geval van een zekere Anna Catharina Schyffers, een 42-jarige werkster die in 1795 woonde in de Slagersgang die uitkwam op de Amsterdamse Batavierstraat. Ze werd aangehouden toen ze met een leeg biervaatje op weg was naar huis. Het ging naar haar zeggen om een los exemplaar dat ze bij een brouwerij op de Gelderse kade had aangetroffen. Het was niet de bedoeling het te verkopen. Dan ging ze nog liever met haar negenjarig kind bedelen. Tevens verklaarde zij dat zij het vaatje alleen maar had willen gebruiken om erop te zitten, en dat ze het een paar dagen later weer had willen terugbrengen. In een tweede en een derde verhoor bleef Anna dit volhouden. Op de vraag waarom zij ook niet voor haar kind (van negen) een vaatje had meegenomen, antwoordde Anna dat het wel op de grond kon zitten. Buren bevestigden dat zij "dood armoedig" was, terwijl een vrouw bij wie zij soms werkte verklaarde haar wel in huis genomen te hebben als ze zelf geen acht kinderen had gehad.

In hoeverre en met welke betekenis kunnen gevallen als deze iets laten zien van hoe het met man-vrouw-relaties gesteld was? In de zaak van het gestolen (?) biervaatje komen we wat dit betreft in elk geval niet verder. Tegelijk met Anna Schyffers stond ook de modderman Barend Meijer terecht, die toegaf zo'n vat dat ook hij had meegenomen, de volgende dag te hebben willen terugbezorgen "ten eynde daarvoor als na gewoonte vier duiten te bekomen".⁷ Zal Anna niet net als Barend op statiegeld uit zijn geweest?

Sjoerd Faber is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Noten:

- 1 J.J.M. van Dijk e.a., *Actuele criminologie*. Lelystad, 1996.
- 2 J.M. van Bemmelen, *Criminologie. Leerboek der misdaadkunde; aan de hand van Nederlandse gegevens en onderzoekingen*. Zwolle, 1952, pp. 243-266.
- 3 Zie bijvoorbeeld J.E.A. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*. Zwolle, 1992, pp. 138 e.v.; Herman Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse*

Republiek. Hilversum, 1992, pp. 71 e.v.

- 4 Zie ook Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De Nieuwe Menslievendheid*. Arnhem, 1983, pp. 253 e.v.
- 5 Lagere percentages voor mannen, zoals in de achttiende eeuw, zijn dan alleen nog te vinden bij de plegers van lichtere delicten, waartoe onder meer lichte mishandeling, belediging en bedelarij behoorden. Zie Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit in Nederland in de negentiende eeuw, mede in verband met wetgeving en wetenschap. I. Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1811-1838* [...]. Amsterdam, juridische faculteit VU, 1978 [niet gepubliceerde syllabus]. De betekenis van deze cijfers moet nog verder worden onderzocht. Dat geldt trouwens ook voor de lichtere strafzaken in de achttiende eeuw.
- 6 Malcolm Feeley, "The decline of women in the criminal process. A comparative history". In: *Criminal Justice History* 15 (1994), pp. 235-274.
- 7 Zie voor deze twee zaken: gemeentelijke archiefdienst Amsterdam, archief 5061, inv.nr. 476, 152 e.v., 149 e.v.

KORTING VVG-LEDEN

Tijdens de ALV zijn oude Jaarboeken voor vrouwengeschiedenis en Tipjes van de sluier tegen flinke korting te koop. Zie mededelingen VVG-bestuur ALV elders in *Historica*.

VVG-leden krijgen f 7,- korting op het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* dl. 18 *Parallele levens* (Amsterdam IISG, 1998). Zij dienen dan vóór 1-6-1998 het bedrag van f 27,50 over te maken naar giro 4102980 van de VVG te Amsterdam o.v.v. 'Jaarboek 18'. Dit is inclusief portkosten. Namen en adressen worden dan doorgegeven aan de Uitgeverij Stichting Beheer IISG. In de week na de presentatie in 1998 stuurt de uitgeverij het nieuwe Jaarboek vervolgens op.

AAN ABONNEES

Door kostenstijgingen zijn wij helaas genoodzaakt om de prijzen per 1 januari 1998 enigzins te verhogen. De prijzen worden dan: abonnement f 30,00, instellingen f 40,00, studentleden f 35,00, leden f 50,00
Redactie *Historica*

Verschijningsdata *Historica* 1998

Historica verschijnt in 1998 vier maal:
in februari, in juni, in september en in november

HOMEPAGE VVG

Raadpleeg de fraaie homepage van de VVG, dan leest u alle laatste berichten over vrouwengeschiedenis in het algemeen en de VVG in het bijzonder! Verder zijn er interessante links met andere historische verenigingen en women's history in binnen- en buitenland.

<http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

De bedriegster bedrogen?

Bigamie in de Republiek*

Dini Helmers

De Vrede van Munster bevestigde officieel de zelfstandigheid van de Republiek, die in de praktijk al veel eerder bestond. In 1580 bijvoorbeeld hadden de Staten van Holland de wetgeving en rechtspraak in huwelijkszaken naar zich toe getrokken. Op een enkele wijziging na bleven de wetten die waren vastgelegd in de Politieke Ordonnantie gehandhaafd tot het begin van de negentiende eeuw. In deze Ordonnantie werden ook de straffen op bigamie vastgelegd. Zo kon het gebeuren dat Mietje Nieuwmans in 1789 werd opgesloten in het Spinhuis omdat zij van bigamie werd beticht. Bij de eerstvolgende executiedag zou zij worden gegeseld en vervolgens enkele jaren achter slot en grendel verdwijnen. De rechters volgden hiermee de wet. Stoffer Stoffels vond de straf onterecht en vroeg gratie aan de stadhouder voor zijn vrouw. Maar kende Stoffer het hele verhaal en heeft Mietje wel een schoon blazen?

Mietje Nieuwmans werd in 1757 in Beverwijk geboren. In 1775 trouwde zij in Haarlem met Christiaan Scheffers en drie jaar later werd Johanna -hun enige kind- geboren. Het boterde niet erg tussen beide echtgenoten. Om de huwelijksproblemen te ontvluchten koos Christiaan in 1781 het ruime sop, alwaar hij verzeild raakte in de perikelen van de Vierde Engelse oorlog (1780-1784). Hoewel bij de slag bij Doggersbank op 5 augustus 1781 veel schepen averij opliepen en een aanzienlijk aantal manschappen sneuvelde, overleefde Christiaan het oorlogsgeweld. Hij greep de gebeurtenissen aan om zich van Mietje te ontdoen en liet een brief opstellen waarin zij van zijn dood op de hoogte werd gesteld. Mietje geloofde het bericht en vertrok met haar dochtertje naar Amsterdam om daar haar geluk te beproeven.

In de hoofdstad verdiende Mietje een karige boterham als naaister en woonde op verschillende adressen. In augustus 1783 trouwde Mietje met Stoffer Stoffels, een dertigjarige man die oorspronkelijk uit Bijleveld kwam. Zij waren gelukkig met elkaar zoals zal blijken uit de rest van het verhaal. Het echtpaar woonde in de Suikerbakersgang op de Fluwelen Burgwal bij de Armsteeg. Het huwelijk bleef kinderloos. Stoffer was matroos en dus vaak van huis. Mietje stond er dan weer alleen voor.

Op 2 maart 1786 werd haar dochtertje opgenomen in het Aalmoezeniersweeshuis.¹ Daar ging een verhaal aan vooraf. Sinds enige tijd verbleef het kind bij Maria Jacobs die in het

Wijngaardstraatje woonde, vlakbij de adressen waar Mietje vóór en na haar huwelijk woonde. In 1786 legden de beide vrouwen een valse verklaring af voor notaris Samuel Elter.² Onder ede verklaarden zij dat het achtjarige meisje dat bij Maria Jacobs in huis was, de dochter van ene Maria Verstraaten was. Deze Maria Verstraaten was als weduwe uit Keulen naar Amsterdam gekomen. Zij hertrouwde en ging omdat haar man op de vaart was, inwonen bij Maria Jacobs. Op een ochtend ging zij een boodschap doen en kwam niet meer terug. Uiteindelijk bleek dat zij via de Utrechtse poort naar Ouderkerk was vertrokken en daar was verdrinken. Intussen was het kind nog steeds bij Maria Jacobs. Zij kon en wilde niet langer voor het meisje zorgen. Op grond van de verklaring namen de regenten van het weeshuis het meisje, dat Annatje Numans werd genoemd, als wees op.

Zoete wraak

In 1789 dook Christiaan Scheffers -die dus niet was gesneuveld- op in Amsterdam. Hij had ontdekt dat Mietje opnieuw was getrouwd en wilde haar huwelijksgeluk verstoren. Aan de justitie vertelde hij dat Mietje een strafbaar feit had gepleegd door met Stoffer Stoffels te trouwen, terwijl zij nog met hem was getrouwd. Over zijn eigen valse berichtgeving zweeg hij. Kort daarop werd Mietje in de 'boeijen' geslagen.³ Daarna volgden de gebeurtenissen elkaar snel op. De schout en de schepenen (onze huidige officier van justitie en rech-

ters) verhoorden Mietje en ontdekten tijdens dat verhoor dat Mietje niet alleen met twee mannen tezelfdertijd getrouwd was, maar ook dat zij valsheid in geschrifte op haar geweten had.⁴ Mietje hield zich een beetje van de domme tijdens het verhoor. Zij zei dat zij de berichtgeving over het overlijden van haar eerste man had geloofd en niet verder had onderzocht. Haar huwelijk met hem was toch al niet zo goed, dus echt missen deed zij hem niet. Naar haar idee was zij volkomen te goeder trouw hertrouwd. Haar dochttertje had zij in het Aalmoezeniersweeshuis laten opnemen omdat zij geen geld had om haar te eten te geven. Zij beaamde dat zij daarvoor een valse verklaring had afgegeven, maar dat zij daarmee het weeshuis bedrogen had, was niet in haar opgekomen. De schepenen oordeelden hard en legden Mietje een zware straf op. Zij zou met een gaffel op het schavot worden gezet en op haar borst zou een brief worden geprikt met de mededeling dat zij twee mannen had getrouwd. Daarna moest zij twee jaar het Spinhuis in en vervolgens zou zij voor vijftig jaar worden verbannen uit Holland en West-Friesland.⁵

Toen Stoffer Stoffels van deze veroordeling hoorde, ging hij naar advocaat Fannius Scholten. Deze hielp hem met het indienen van een gratieverzoek bij de stadhouder en deed daarvoor wat nader onderzoek. In Haarlem vond hij ene Jansje Huykman bereid voor een notaris een belastende verklaring af te leggen ten aanzien van Christiaan. Deze had haar triomfantelijk verteld hoe hij van zijn eerste vrouw was afgekomen en hoe hij had geprobeerd Jansje te verleiden tot een huwelijk met hem. Toen zij daar uiteindelijk niet op in ging,

was Christiaan vertrokken naar Amsterdam. De rest van het verhaal van Christiaan is bekend. Lang heeft hij niet van zijn zoete wraak kunnen genieten. Op een avond in juni kwam hij dronken uit een wijnhuis en verdronk in een gracht.⁶

Stoffer dacht met de verklaring van Jansje Huykman harde bewijzen van Mietjes onschuld in handen te hebben. Bovendien maakte de dood van Christiaan het tweede huwelijk legaal, zo redeneerde hij.

Doodstraf

Bigamie en valsheid in geschrifte zijn zware misdrijven. Voor valsheid in geschrifte, in de vroegmoderne tijd behorende tot de 'crimen falsi', kon men geseling opgelegd krijgen, verbannen worden en goederen verliezen. Verminking en gevangenisstraf behoorden ook tot de mogelijkheden en zelfs de doodstraf werd niet uitgesloten.⁷ Dit is niet verwonderlijk. Bij veel zaken moest men iemand kunnen vertrouwen op zijn woord, omdat er nog weinig controlemogelijkheden waren. Een verklaring die bij een notaris was opgetekend, liet het gerecht veelal onder ede bevestigen door de partijen. Als daar niet volledig op vertrouwd kon worden en lichtvaardig met overtreders werd omgegaan, zou dat een ernstige ondermijning van de rechtsorde betekenen. De schout rekende dan ook de 'crimen falsi' van Mietje het zwaarst en wilde de doodstraf opleggen.⁸ De straf voor bigamie was ook niet mis: geseling, gevangenisstraf, verbanning en confiscatie stonden ook op dit delict. Daarnaast werd men veelal op het schavot te pronk gesteld met een attriboot dat de misdaad symboliseerde. Bij bigamie is dat een spinrok voor mannen en een gaffel, een tweetandige vork, voor vrouwen.

Bigamie was geen onomstreden zaak in de vroegmoderne tijd. In een land als Nederland waar veel mannen naar zee gingen en berichtgeving soms heel lang op zich liet wachten of zelfs helemaal nooit aankwam, kwam bigamie voor zonder dat er van kwade opzet sprake was. De rechters zagen zich soms voor een onmogelijke beslissing geplaatst; hoe lang moet een vrouw wachten op het doodsbericht van haar zeevarende man? En hoe moeten zij oordelen wanneer een vrouw na het doodsbericht weer is hertrouwd -vaak met rechterlijk toestemming- en de doodgewaande man na jaren weer terugkeert?

In het algemeen ging men ervan uit dat de terugkerende varensgezel zijn vrouw weer mocht opeisen. Zij stond immers onder zijn maritale macht. Maar weigerde de vrouw terug te gaan, dan werd de man wel overreed door de rechters "dat hij daer van afzie en naer eene andere Vrouw omzie".⁹ Het delict werd dan overspel en dat had naast civielrechtelijke gevolgen -echtscheiding- ook strafrechtelijke gevolgen. De straffen die werden opgelegd, waren voor mannen en vrouwen verschillend. Vrouwen kregen vrijwel alleen verbanning opgelegd en mannen konden tevens eerloos verklaard worden, hun ambt verliezen en een hoge geldboete opgelegd krijgen.

De zeeman kon na de uitspraak van de rechter weer hertrouwen, de vrouw als schuldige aan het overspel in principe niet. Mocht de eerste man overlijden, dan lag de weg nog niet open voor een huwelijk met de tweede man. Volgens de huwelijksbeletsels mocht men niet hertrouwen met degene met wie men overspel had gepleegd. Met deze regel had Stoffer Stoffels geen rekening gehouden toen hij veronderstelde dat door de dood van Christiaan Scheffers de zaak was opgelost.

Verknochtheid

Stoffer Stoffels vroeg gratie aan de stadhouder (Willem V), omdat hij overtuigd was van de onschuld van zijn vrouw, waar hij zo'n 'allegewenschte vereeniging' mee had. Hij moest wel toegeven dat zij zich te makkelijk had laten misleiden door een enkele brief, maar er was geen sprake van kwade opzet. Het is raadselachtig waarom Stoffer alleen de bigamie noemt. Het lijkt wel alsof hij niets weet van de valse verklaring. Dit kan twee dingen betekenen: of hij heeft het

Tekst timpaan:

"Schrik niet ik wreek geen kwaat
maar dwing tot goet

Straf is mijn hand maar liefelijk mijn gemoet"

Ingang Spinhuis (foto Gemeentearchief Amsterdam)

dochtertje nooit gezien en weet niet dat Mietje tijdens het verhoor nog een ander strafbaar feit heeft opgebiecht of hij vertelt bewust niet de hele waarheid. Voor de eerste mogelijkheid pleit het feit dat het dochtertje ten tijde van de valse verklaring bij Maria Jacobs woonde. Stoffer woonde vóór zijn huwelijk in een heel ander gedeelte van de stad. Het is dus heel goed mogelijk dat Stoffer niet wist dat Mietje een dochtertje had. Voor de tweede pleit zijn verknochtheid aan zijn vrouw, die hij kennelijk zo vlug mogelijk weer bij zich wilde hebben. Om dat te bereiken vertelde hij niet het hele verhaal en trachtte door de verklaring van Jansje Huykman de schuld bij Christiaan Scheffers te leggen. Omdat Mietje al veroordeeld was, greep hij de mogelijkheid aan om voor haar gratie te vragen. In de vroegmoderne tijd kon een veroordeelde zelf niet in hoger beroep gaan tegen zijn vonnis of gratie aanvragen. Dat Stoffer arm was, deed niet ter zake: hij kon zijn zaak pro Deo voeren.

Op een gratieverzoek volgde een gedegen onderzoek door de bevoegde functionarissen. Het secretariaat van de stadhouder stuurde het verzoek door naar het Hof van Holland. Dat vroeg op zijn beurt weer alle papieren op bij het gerecht van Amsterdam. De raadsheren van de stadhouder kregen een uitgebreid dossier op hun bureau: het verhaal van Stoffer Stoffels, de valse verklaring opgemaakt door Samuel Elter, het verhaal van Jansje Huykman, de zienswijze van de schout en de verslagen van zijn verhoor en de uiteindelijke uitspraak van de schepenen. Op grond van dit dossier konden zij zich een mening vormen van de gang van zaken en stelden zij een advies op voor de stadhouder. De getuigenis van Jansje Huykman vonden zij volstrekt onvoldoende en zij waren verbolgen over het feit dat Stoffer Stoffels alleen de bigamie naar voren bracht. Net als voor de schout was voor hen de 'crimen falsi' die bovendien ook onder ede was afgelegd, de meest 'voornaam' misdaad. Zij gaven een 'declinatoir' (afwijzend) advies, waarop de stadhouder het gratieverzoek afwees.¹⁰

Onduidelijk is welke straf nu werkelijk ten uitvoer is gelegd. Het ene archiefstuk spreekt van geseling, tepronkstelling, gevangenisstraf en verbanning en in het andere wordt niet gerept over de geseling. De doodstraf komt in ieder geval niet meer ter sprake. Deze eis van de schout hadden de schepenen niet overgenomen. Omdat het gratieverzoek was afgewezen, zal Mietje zeker een deel van haar straf hebben ondergaan, maar van verbanning lijkt geen sprake te zijn geweest. In 1791 liep Mietje weer vrij in Amsterdam rond en haalde zij haar dochtertje uit het weeshuis.¹¹ Of Stoffer Stoffels haar nog terugzag, verklappen de bronnen ons niet. Hij moet ergens in 1791 of 1792 overleden zijn, want in juli 1792 trouwde Mietje voor de derde keer. Dit keer staat in de ondertrouwakte dat zij weduwe is en dat de dood van haar man is onderzocht.

We kunnen ons de vraag stellen of Mietje een bedriegster was of bedrogen is. Het is duidelijk dat het doodsbericht van

Christiaan Scheffers bedrog was, maar het kwam niet ongelegen: Mietje kon een nieuw huwelijk sluiten, waarvan zij gehoopt zal hebben dat het gelukkig zou zijn. Van bewuste bigamie is naar mijn oordeel geen sprake. Het pleit voor haar dat zij in 1791 haar dochtertje weer uit het weeshuis haalde. Haar verontschuldiging -de armoede- voor het afleggen van een valse verklaring -haar bedrog- wordt hierdoor heel plausibel. Uit het hele verhaal komt Stoffer Stoffels als de verliezer naar voren. Van het dochtertje van Mietje was hij waarschijnlijk niet op de hoogte en zijn inspanningen om Mietje vrij te pleiten, mislukten. Op het moment dat zij weer vrij kwam, was hij waarschijnlijk overleden.

En Mietje... zij heeft waarschijnlijk alleen de mogelijkheden die zich voordeden gebruikt om haar problemen het hoofd te bieden.

Dini M. Helmers is free-lance historica. Zij is bezig met een onderzoek naar scheiden en huwelijksproblemen in de tweede helft van de achttiende eeuw in Amsterdam.

* Met dank aan Ton Jongenelen, die mij attent maakte op Mietje Nieuwmans.

1. GAA, Particulier Archief (hierna PA) 343, nr. 126, p.60.
2. Gemeente Archief Amsterdam (hierna GAA), Notarieel Archief nr. 17181 akte 42, d.d. 2-3-1786.
3. GAA, Rechterlijk Archief (hierna RA) 635, d.d. 12-5-1789.
4. GAA, RA 462, p. 346-349.
5. GAA, RA 618, p.116.
6. GAA, RA 27, p.130 e.v.
7. Zurck, E. van, *Codex Batavus, waar in het algemeen Kerk-, Publyk en Burgerlyk Recht van Holland Zeeland en het Ressonort der Generaliteit kortelyk is begrepen. Gemaakt door Eduard van Zurck. Met een vervolg van P. Van der Schelling.* Leyden, 1757-1764, p.38.
Zie ook: S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811.* De Nieuwe Menschlievendheid. Arnhem, 1983.
8. GAA, RA 27, p. 130 e.v.
9. Zurck van, *Codex Batavus*, p. 561.
10. Algemeen Rijksarchief, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv. nr. 3649, d.d. 12-1-1790.
11. PA 343, nr. 321 p. 722. In dit archief lezen we dat regelmatig kinderen door hun ouders of andere familieleden werden opgehaald.

HISTORISCHE ANSICHTKAARTEN 1898 Vrouwenarbeid 1998

Uitgave Historica
ter herdenking van de

Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898

2 series (A en B) van 6 ansichtkaarten

met afbeeldingen van vrouwenarbeid in 1898 en in 1998

De kaarten (collector items) zijn genummerd

beperkte oplage

Bestellen: maak f 7,50 per serie plus f 2,50 verzendkosten over op giro 2194507, t.n.v. M.E. Matthée,
Schokkerwerf, 2317 DM Leiden, o.v.v. Historica Postcards (serie A en/of B)

Een natuurlijke orde? Vrouwen en vrouwelijkheid in de negentiende eeuw

Toos Streng

Dat oorlogsbelevissen voor individuen traumatisch kunnen zijn, is sinds de jaren zestig geen nieuws meer, zoals het evenmin schokkend is om te beweren dat die trauma's zich vaak uiten in een obsessieve behoefte aan orde en regelmaat. Maar ook 'maatschappijen' kunnen een trauma oplopen. De gedeelde ervaring van onzekerheid en angst vertaalde zich na de Franse Revolutie en ook na 1848 in een sterke behoefte aan rust en orde. Dit had ook gevolgen voor de positie van vrouwen.¹

Alle volken hebben in de eerste plaats behoefte aan orde, schreef Joan Melchior Kemper in 1818, in een verhandeling over de gevolgen van de Franse Revolutie. Daarmee verwoordde Kemper, een belangrijk Nederlands politicus en rechtsgeleerde in die dagen, inderdaad een algemeen gevoeld verlangen. Dat het streven naar rust en orde in Nederland zo hoog op het programma stond, was niet verwonderlijk. De optimistische Verlichtingsidealen over een maakbare samenleving waarin 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' zouden heersen, was uitgelopen op terreur en oorlog. In Nederland was het revolutietijdperk wat minder bloedig verlopen dan in Frankrijk, maar ook hier waren reputaties gesneuveld en hadden vele politiek geëngageerden zich genoodzaakt gevoeld naar het buitenland te vluchten. Sinds de Patriottentijd (1780-1787) was de ene regering de andere opgevolgd en door inter-

Dit 'Toekomstgeloofvisioen' van Alexander Ver Huell verscheen in 1849 in de bundel *De visch en de mensch, hengelschetsen*.
Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

ne zwakte, die mede het gevolg was van onderlinge partijstrijd, had Napoleon in 1810 Nederland kunnen inlijven bij Frankrijk. Napoleon legde zware financiële verplichtingen op. De plaatselijke fondsen die tot dan toe de armenzorg voor hun rekening hadden genomen, waren door hun geld heen en de filantropie waarop Nederland altijd zo trots was geweest, kon niet langer worden gehandhaafd. Kortom, ruim een kwart eeuw revolutie had geleid tot economische, politieke, sociale en ideologische chaos.²

Rust en orde, dat was wat men na ruim een kwart eeuw onrust en chaos wilde, niet alleen op politiek en sociaal gebied, maar ook in het persoonlijke leven. En juist aan dit persoonlijke leven werd grote waarde gehecht. Door de Franse Revolutie was namelijk ook de politiek in diskrediet geraakt. Terwijl de achttiende-eeuwse Verlichtingsfilosofen hadden betoogd dat het individu het 'geluk' kon vinden mits de maatschappij veranderde, werd nu met klem gepredikt dat het geluk voor de gewone burger bovenal in huiselijke kring te vinden was. De politiek kon men beter overlaten aan een kleine, uitverkoren groep 'wijze mannen'.

'Mannen', inderdaad, want vrouwen werden volledig buiten het openbare gebied gehouden. Daarmee werd de achttiende-eeuwse tendens omgebogen in tegengestelde richting. In de tweede helft van de achttiende eeuw leek de ontwikkeling namelijk te gaan in de richting van een vrijere positie van vrouwen en in die beruchte revolutietijd betoogden vrouwen als Mary Wollstonecraft dat mannen en vrouwen gelijk waren.³ In de eerste helft van de negentiende eeuw werd echter alom de opvatting verdedigd dat man en vrouw ongelijk waren en het publieke leven werd voor vrouwen verboden terrein. "Het huisgezin is de geheele wereld der vrouw; daarin leeft en beweegt zij zich", zoals iemand het in 1834 kernachtig formuleerde. Er ontstond een hele theorie, de zogeheten 'geslachtskaraktertheorie', waarin de verschillen tussen mannen en vrouwen breed werden uitgemeten en wetenschappelijk en religieus werden onderbouwd.

Gemankeerde man

De **geslachtskaraktertheorie** was opgebouwd uit een heel stelsel van opposities en een bijpassend deugdenstelsel.⁴ De

basistegenstelling was die tussen 'man' en 'vrouw'. Daarmee verbonden werden bijvoorbeeld buiten tegenover binnen, activiteit (kracht, doorzettingsvermogen) tegenover passiviteit (zwakte, bescheidenheid), doen (zelfstandigheid, doelgerichtheid, geweld) tegenover zijn (afhankelijkheid, liefde) en rationaliteit (geest, verstand, abstractievermogen) tegenover emotionaliteit (gevoel, godsdienstigheid, inlevingsvermogen). Ongelijkheid hoeft in beginsel geen ongelijkwaardigheid te betekenen maar, hoezeer men ook benadrukte dat mannelijk en vrouwelijke waarden en deugden elkaar veronderstelden en nodig hadden, in de praktijk leidde de ongelijkheid tot ongelijkwaardigheid. Al snel werd een 'hoog-laag'-verdeling aangebracht, waarbij de mannelijke waarden als de hogere, en de vrouwelijke als de lagere werden aangewezen. De vrouw werd veroordeeld tot een soort 'splendid isolation': haar grootheid kon en moest ze tonen in haar ondergeschikte werkring.

In de negentiende eeuw werd de geslachtskaraktertheorie deels gepresenteerd als een herstel van oude waarden, deels als het gevolg van nieuwe wetenschappelijke inzichten. En inderdaad was deze leer slechts gedeeltelijk een voortzetting van de oude opvatting over de vrouw. De christelijke deugden- en plichtenleer was op de eerste plaats een zaak tussen het individu en God. De geslachtskarakterleer was echter genoeg vrucht van de achttiende eeuw om ook een sociale leer te zijn: een bepaald gedrag was ook een maatschappelijke plicht en niet alleen God, maar ook de maatschappij mocht bepaalde eisen stellen aan het individu. Maar dat was niet het enige verschil. Volgens de traditionele opvatting was er slechts één sekse (het mannelijke) en was de vrouw een gemankeerde man. Deze opvatting ontstond in de Oudheid en is ook in de christelijke traditie opgenomen. Daarnaast ontstond in de loop van de achttiende eeuw de leer dat er twee sekses zijn, twee **onverenigbare, tegenovergestelde** geslachten, een opvatting die met name door **Rousseau** is ontwikkeld.⁵ In de negentiende eeuw werd deze leer in de westerse wereld wetenschappelijk onderbouwd en gepopulariseerd en zij zou tot ver in de twintigste eeuw de maatstaven voor echt mannelijk en echt vrouwelijk gedrag leveren.

Opruiende ideeën

Dit betekent niet dat er binnen die twee eeuwen niet verschillende momenten waren waarop de geslachtskaraktertheorie onder vuur kwam te liggen of juist met extra klem werd gepropageerd. Neem de opvatting over vrouwen en scholing. Globaal tot 1840 werd in Nederland ervan uitgegaan dat opvoeding en scholing van meisjes geheel ten dienste moesten staan van de vervulling van de 'natuurlijke bestemming' van de vrouw. De vraag "wat is het regte en ware midden tussen onwetendheid en geleerdheid voor de vrouw?" was dan ook niet moeilijk te beantwoorden: een meisje moest zich uitsluitend die kennis eigen maken die ze nodig had om een bekwaame huisvrouw en een goede moeder te worden. Dit was niet alleen een kwestie van mogen, maar ook van kunnen. Men stelde namelijk, in het voetspoor van Rousseau, dat vrouwen in het algemeen, dus 'van nature', niet over de vermogens beschikten om abstract te denken. Het reguliere, op

de ontwikkeling van het verstand gerichte, onderwijs dat jongens kregen, zou dus voor meisjes niet geschikt zijn.

In de jaren dertig al hadden in Frankrijk en Duitsland verschillende emancipatiebewegingen zich verzet tegen de achterstelling van vrouwen. De Franse romanschrijfster George Sand bijvoorbeeld, was berucht om haar opruiende ideeën inzake de positie van vrouwen. De Nederlandse gemoederen werden toen grotendeels in beslag genomen door de strijd met het naar zelfstandigheid strevende België, zodat er aanvankelijk geen ruimte was voor veranderingsgezinde bewegingen. Maar dat werd eind jaren dertig anders. Zo was in 1840 in de drie jaar eerder opgerichte *Gids* -het tijdschrift waarin een nieuwe generatie zich met kracht verzette tegen de gangbare

opvattingen- te lezen, dat er noch een fysiologische noch een historische grond was voor de bewering "dat de abstracte begrippen van het verstand" voor vrouwen niet te begrijpen zouden zijn. Dat er zo weinig wetenschappelijk ontwikkelde vrouwen waren, was volgens de scribent in *De Gids* uitsluitend het gevolg van de manier waarop de maatschappij was georganiseerd; vrouwen zorgden voor man en kinderen, terwijl mannen de wetenschappelijke vorming als hun exclusieve voorrecht opeisten omdat zij begrepen "dat de beste waarborg van [...] duurzame heerschappij in het overwigt van verstandelijke ontwikkeling was gelegen". Daarmee werd de toon gezet voor het decennium erna, want in de jaren veertig nam het verzet tegen gelijkwaardig onderwijs voor jongens en meisjes af en verminderde ook de afkeer van geleerde vrouwen, die in de jaren ervoor zo was gecultiveerd. Maar ook deze ontwikkeling in de richting van gelijkberechtiging van de vrouw werd afgebroken.

In 1848 braken her en der in Europa opstanden uit. De angst voor revolutie, in de jaren veertig het vaak bespottende voorrecht van conservatie-

ven, laaide ook in Nederland weer op, al kan men hier, afgezien van enkele opstandjes her en der in den lande, eerder van een fluwelen revolutie spreken. De ontwikkelingen in het buitenland werden echter met grote bezorgdheid gevolgd en angst is een goed exportproduct. Terwijl in de jaren ervoor het streven naar huiselijkheid door de opstandige jongere generatie als verouderd was afgedaan, werd in de jaren vijftig algemeen geconcludeerd dat de revolutiegeest alleen kon worden afgewend door het herstel van huiselijke waarden. Dit had belangrijke gevolgen voor de opvattingen over de positie van de vrouw. Steeds werd benadrukt dat het domein der vrouw uitsluitend het huiselijk leven was en dat verstandelijke ontwikkeling van meisjes zou leiden tot aantasting of vernietiging van het vrouwelijke karakter. De schrijver/politicus Jacob van Lennep bijvoorbeeld, grapte dat niets zo erg was als een geleerde vrouw, "of het moesten twee geleerde vrouwen zijn". In het algemeen gesproken heerste er dus na 1848 een sterk restauratieve tendens, waarbij men terugviel op de schema's die ook na de Franse Revolutie waren ingezet om de orde te herstellen. Zeker, er waren uitzonderingen. Enkelen, met name de schrijfster Elise van Calcar-Schiotling, verdeedden het recht van vrouwen op intellectuele vorming. Verontwaardigd registreerde Van Calcar in 1854 de vooroordelen over geleerde vrouwen. Ongehuwde, intellectueel ontwikkelde vrouwen werden afgeschilderd als "monsterachtig

*Dit portret van Elise van Calcar-Schiotling is ontleend aan de biografie die J.H. Sikemeijer in 1921 over deze schrijfster publiceerde.
Foto: Koninklijke Bibliotheek Den Haag.*

leelijk”, als vrouwen “met verwarde haren en kousen met gaten” die woonden in een huis vol spinnenwebben. Was de geleerde vrouw getrouwd, dan stond het onomstotelijk vast dat ze het huis liet verslonzen, rauwe aardappelen en verbrand vlees serveerde, en haar kinderen liet verwilderen.

Dubbele norm

Heel duidelijk is de golfbeweging waar te nemen in de opvattingen over vrouwelijke auteurs. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden aanvankelijk aan schrijfsters andere eisen gesteld dan aan mannelijke auteurs. De critici stelden hoge eisen aan de romans van schrijfsters op de punten zedelijkheid, kennis van de details van het huiselijk leven en van het gevoelsleven en de beschrijving van vrouwelijke karakters. Daar stond tegenover dat vrouwen niet in staat geacht werden tot een analyse van de oorzaken van gebeurtenissen of van psychologische gedragingen. Ook waren er diverse onderwerpen taboe: vrouwen die schreven over de wereld buiten het huisgezin (politiek, oorlog) of over onzedelijke kwesties (overspel, wraak) kregen een reprimande omdat zij zich buiten hun ‘natuurlijke domein’ begaven en handelden in strijd met hun aard. In de jaren veertig was er echter een groeiende neiging géén onderscheid te maken tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs: ‘Les esprits n’ont point de sexe!’, schreef iemand in 1846 naar aanleiding van het werk van A.L.G. Bosboom-Toussaint. De gedachte dat het genie niet aan sekse gebonden zou zijn, was echter een kort leven beschoren. Na 1848 werd weer met nadruk geëist dat vrouwen op de eerste plaats ‘als vrouw’ schreven, wat -tot schade van de vrouwenbetekende dat ze opnieuw naar een dubbele norm werd beoordeeld: schreven ze als ‘vrouw’ dan werd hun werk op literaire gronden neergesabeld, schreven ze als een man, dan werden ze aangevallen op hun gebrek aan vrouwelijkheid.

De moeder in het scheppingsvuur; het kind in het badwater' luidt het onderschrift van deze lithografie van Honoré Victorien Daumier. De prent maakt deel uit van Les Bas-bleus, een reeks van veertig litho's over blauwkwousen die Daumier in de eerste helft van 1844 aan geleerde en schrijvende vrouwen wijdde en waarin hij zich afzette tegen de groeiende waardering van geleerde vrouwen.

Chaos en orde

De geschiedenis verloopt niet linear. De opvattingen over vrouwen kennen golfbewegingen. De eerste feministische golf wordt doorgaans na 1860 geplaatst. Deze vormde de reactie op sterk anti-emanipatorische tendensen in de jaren vijftig. Aan de eerste golf ging in de jaren veertig een golfje vooraf, al had deze niet geleid tot een georganiseerde vrouwenbeweging met eigen tijdschriften en verenigingen. Breukpunten waren steeds perioden van wanorde. De Franse Revolutie en de opstanden van 1848 waren voor de negentiende-eeuwers traumatisch. Het ‘dit nooit weer’ en het streven naar harmonieuze wederopbouw deed hen grijpen naar middelen en schema's die wij nu misschien afkeuren maar die hen deels vertrouwd waren en deels als een blijk van vooruitgang werden gezien. Het zou niet de laatste keer zijn dat zo werd gereageerd. De eerste feministische golf heeft een tweede niet overbodig gemaakt. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de westerse wereld net zo'n huiselijkheidsoffensief gekend. Ook toen werd door mannen én vrouwen gepredikt dat het de natuurlijke bestemming van de vrouw was te baren, de kinderen op te voeden, het huishouden te verzorgen en de voorwaarden te scheppen waaronder de man buiten de huiselijke kring zijn maatschappelijke taken kon vervullen. Zeker, daarbij speelde ook economische factoren een rol. Om er slechts één te noemen: de militairen die uit de oorlog terugkwamen, moesten weer aan het werk en er was een ideologische rechtvaardiging voor nodig de vrouwen, die in oorlogstijd de handel en industrie gaande hadden gehouden, en masse te laten terugtreden. Maar er is meer te zeggen over het thema ‘vrouwen en oorlog’. Oorlog betekent onzekerheid, zowel op economisch als op emotioneel vlak. Na de ervaring van chaos, zowel na de Franse Revolutie, na 1848 als na de Tweede Wereldoorlog, kreeg het verlangen naar orde de overhand, ten koste van het verlangen naar gelijke rechten voor het individu.

Toos Streng promoveerde in 1995 op een dissertatie over de opkomst van de term 'realisme' in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschuwing in de negentiende eeuw. Zij is momenteel als post-doc verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht en als gastdocent aan de Carl von Ossietzky-Universiteit Oldenburg (Duitsland).

- 1 Deze bijdrage is gebaseerd op T. Streng, *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam, 1996, waarin ook verdere literatuur te vinden is.
- 2 Zie over de politieke en economische chaos in Nederland ten tijde van de Franse Revolutie: S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*. Amsterdam, 1986.
- 3 Zie voor de opvattingen over vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw: J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1775-1810)*. Zwolle, 1992.
- 4 Zie voor het ontstaan van de geslachtskaraktertheorie: Karin Hausen, ‘Die Polarisierung der “Geschlechtscharaktere”’. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben’. In: W. Conze (red.), *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Stuttgart, 1976, pp. 363-393, en over het onderscheid tussen ‘mannelijkheid’ en ‘vrouwelijkheid’ en de politieke gevolgen ervan in de negentiende en twintigste eeuw: U. Frevert, *Mann und Weib, und Weib und Mann'. Geschlechter-Differenzen in der Moderne*. München, 1995.
- 5 Over het ontstaan van de ‘two-sexes’-leer: T. Laqueur, *Making sex: body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge Mass./Londen, 1990.

De keizerin en de dienstmaagd

Ongehuwde vrouwen in de Donau-Monarchie

Henriëtte Stevens

Onlangs is er een internationaal netwerk opgezet van vrouwelijke wetenschappers uit Oostenrijk, Italië, Duitsland, Servië en Nederland, die geïnteresseerd zijn in etnologisch-historisch onderzoek. Het doel van dit netwerk is het verkrijgen van een niet-essentialistisch begrip van verschillen in historische en culturele ontwikkelingen van landen en regio's in Europa. Op een conferentie in Schloß Maresch in Bolzano (Italië) eind september 1996 presenterden 21 wetenschappers hun bevindingen. Centraal stond een speciale categorie ongehuwde vrouwen: de 'ledige Un-willen'. Het boek met conferentiebijdragen in het Duits en Italiaans verschijnt binnenkort.¹ Voor *Historica* maakte Henriëtte Stevens een selectie uit de bijdragen aan de conferentie.

De belangstelling voor alleenstaande vrouwen neemt toe. Zo interesseren we ons bijvoorbeeld voor hoogopgeleide dames op zoek naar een partner in Singapore, New York of Moskou. We willen weten hoe in vroegere tijden religieuzen (begijnen), hoeren of mannelijke vrouwen leefden. In het Alpengebied verschuift de blik naar een andere zeer omvangrijke, heterogene en op het eerste gezicht misschien niet zo'n spectaculaire categorie: die van de 'ledige Un-wille', een volksgezegde, waarmee iemand wordt bedoeld die te eigenwijs of te lastig zou zijn het leven met een ander te delen. Zo'n naam drukt meteen al iets uit van de minachting en maatschappelijke uitsluiting die de groep der niet-gehuwden ervoer en soms nog ervaart. Italiaanse, Zwitserse en Oostenrijkse wetenschappers deden met historische en etnologische methoden onderzoek naar ongehuwde vrouwen. Zij vatten de 'ledige Un-wille' anders op dan de betekenis van het volksgezegde: 'Un-willen' kan ook gewoon 'niet-willen' betekenen, in de zin van verzet tegen maatschappelijke aanpassing; deze vrouwen wilden bewust aan het huwelijk ontsnappen.

De verleider betrapt

Maria Heidegger (Innsbruck) vond in de gerechtsboeken van Laudegg (Tirol) tussen 1581-1595 onder andere ongehuwde vrouwen die schadeloosstelling eisten voor het verlies van

hun maagdelijkheid en/of voor een zwangerschap. Het was in die tijd vrijwel overal in Europa mogelijk een regeling te treffen voor het levensonderhoud en de status van illegitieme kinderen. Een vrouw kon haar verleider aanwijzen. Weigerde de man zijn verplichtingen op zich te nemen, dan kon zij de zaak voor het gerecht brengen. Dit openbaar maken van de zwangerschap had dus een belangrijke functie. Aan het einde van de zestiende eeuw veranderde deze situatie. In 1593 klaagde de rechter over de toenemende zedeloosheid. Vijf mannen, die verschillende vrouwen zwanger hadden gemaakt, werden veroordeeld. Ze bekenden onmiddellijk, maar wilden niet inzien een strafbaar feit te hebben gepleegd. De wind van de tijd woei in een andere richting. De rechtbank van Laudegg besloot in 1593 dat onkuisheid toekomstig niet alleen van mannen, maar ook -dat was nieuw in die tijd- van ongehuwde vrouwen bestraft moest worden. De positie van ongehuwde moeders en van buitenechtelijke kinderen verslechterde in de loop van de zeventiende eeuw.

In vele Europese landen werd onderzoek naar de vaders van buitenechtelijke kinderen zelfs verboden. Dezen konden als ze dat niet wilden niet meer ter verantwoording worden geroepen.

Huwelijksconsent

Casimira Grandi (Trient) die de bevolkingsgeschiedenis van

Naasters en naailerares in Tirol rond 1900. (verz. Henriette Stevens)

Tirol-Voradelberg bestudeert, presenteerde nieuwe en verrassend hoge cijfers van het aantal buitenechtelijke geboorten in dit gebied tot ver in de twintigste eeuw. Een kind krijgen betekende voor ongehuwde vrouwen een hoog risico op armoede. Zwangerschap, geboorte en kraambed rukten vrouwen uit hun werksituatie en het opvoeden van een kind was zonder financiële hulp zeer moeilijk. Armoede was anderzijds vaak ook oorzaak van buitenechtelijke zwangerschappen, want er bestonden economische huwelijksbeperkingen in het voorindustriële Midden-Europa. Paren hadden om te trouwen toestemming van hun gemeenteraad nodig; de gemeenteraad moest een paar in staat achten zelf hun nakomelingen te verzorgen, anders zou de gemeente die verantwoordelijkheid op zich moeten nemen. De invloed van dit zogenaamde huwelijksconsent verzwakte in de loop van de negentiende eeuw. Geleidelijk werd het huwelijk een vanzelfsprekende levensbeslissing en verdween het geprivilegeerde karakter ervan. Oude, door de dorpselite ontwikkelde sociale systemen liepen gevaar, want de ongelijkheid die door het huwelijk ontstond, was niet alleen het gevolg van de ongelijke structuur, maar droeg net zo goed bij tot stabilisatie ervan, meent Elisabeth Mantl (Berlijn). Haar these is dat elites van dorpen en kleine steden met hun beperkende huwelijkspolitiek een doel beoogden: zij creëerden een maatschappij met een ongehuwde kwetsbare en makkelijk exploiteerbare lagere klasse en een gehuwde bovenlaag. Eind achttiende en de hele negentiende eeuw werden de normen der zedelijkheid over het algemeen zo verscherpt, dat door Europa een soort golf van illegaliteit woedde, die in de negentiende eeuw het hoogtepunt bereikte en aan het einde ervan verflauwde. De buitenechtelijke geboorten waren in het katholieke Alpengebied het hoogst en onder de grote steden stak geen enkele Wenen, met dertig tot vijftig procent illegale geboorten, naar de kroon. De dubbele moraal lijkt de structuur bij uitstek van de Donau-monarchie.

Illegaliteit

Om de illegaliteit van het achttiende- en negentiende-eeuwse Wenen in kaart te brengen, koos Verena Pawlowsky (Wenen) de archieven van het vondelingenhuis, waar in haar bestaan tussen 1784 tot 1910 730.000 kinderen werden afgegeven. Dat is in die 126 jaar gemiddeld zestien baby's per dag! Zo'n instelling paste helemaal in de geest van het huwelijksconsent, waarin men de gemeente verantwoordelijk achtte voor de kinderen van diegenen die er zelf niet voor konden zorgen, omdat ze door de gemeenschap op andere manieren werden ingezet. De omstandigheden rondom de geboorte werden uiterst nauwkeurig in de boeken opgeschreven, maar er staat niets over waarom zoveel moeders hun kinderen afstonden. Ook op vragen over of ze gemakkelijk afscheid namen, of ze na de geboorte naar hun vroegere werk terugkeerden, of het feit dat ze ongetrouwd een kind gekregen hun leven veranderde, hebben de archiefstukken geen antwoord. De moeders werden categorisch 'onzichtbaar' gemaakt en eenduidig als dienstbode geboekt. Pawlowsky probeert, net als Heidegger overigens, de homogene categorie ongehuwde moeders open te breken door een verhaal te maken waarin de individuele verschillen een duidelijke plaats krijgen naast de collectieve overeenkomsten. Want zowel de omstandigheden, de karakters als de motieven van de vrouwen die in de zestiende eeuw hun verleiders aanklaagden, als die van de dienstboden die tweehonderd-driehonderd jaar later hun kind afstonden, verschilden per vrouw.

Kerkelijke disciplinerend

Siglinde Clementi (Bolzano) onderzocht de 'Beneficio mulieres post partum', de zegening van de kraamvrouw, een kerkelijke disciplinerende maatregel die schaamte- en schuldgevoelens bij kraamvrouwen, in het bijzonder bij de ongehuwde, inprentte. Vrouwen moesten, na het baren -waardoor zij

onrein geworden zouden zijn- de kerkgang maken voor zij weer aan de ceremonies konden deelnemen. In de ene streek werd nauwelijks onderscheid gemaakt tussen getrouwde en ongetrouwde vrouwen. In de andere werd de kerkgang voor de getrouwde een soort ereronde, terwijl de ongetrouwde voor haar schande moest boeten door bijvoorbeeld in het kerkportaal op de stenen vloer te knielen en met een gedooft kaars in de hand haar berouw te betuigen. De katholieke kerk had met deze kraamvrouwen-zegen een sterk disciplinerende troef in handen. Heel veel vrouwen leden onder enorme schuldgevoelens, opgedrongen door de dubbelzinnigheid van de wereld waarin zij leefden. Onder deze praktijken zette het tweede Vaticaanse Concilie begin zestiger jaren pas een streep. Kerkelijke en wereldlijke autoriteiten hadden eenzelfde doel als de elite op dorpsniveau, die Mantl onderzoekt. Het is de verdienste van deze conferentie dat voor het eerst zoveel wetenschappelijk verzameld historisch materiaal bijeen is gebracht, waaruit blijkt hoe structureel de schande bepaald was.

Fatsoen

Mooi etnologisch historisch onderzoek deed Margareth Lanzinger (Wenen) in de archieven van het negentiende-eeuwse Innichen, een stadje in Zuid-Tirol. Ze vond vrouwen die hun brood wisten te verdienen in door de straf georganiseerde gilden opengelaten nisjes. Deze handelaarsters, beroepsbedevaartsters en andere alleenstaande vrouwen -veelal dienstboden- boden elkaar onderdak of kochten met hun spaargeld tussen hun veertigste en vijftigste jaar een huisje of een huusaandeel. Dat bood de meeste zekerheid voor een redelijk verzorgde oude dag. Er werd ook nog op late leeftijd getrouwd, niet meer om kinderen te krijgen, maar om elkaar te steunen bij het ouder worden. Gedetailleerde huwelijkscontracten maken duidelijk hoe belangrijk het voor een alleenstaande vrouw was, vooral wanneer ze geen eigen kinderen had, haar materiële zaken goed te regelen. Soms was er sprake van uitgestelde huwelijken, omdat aan de economische voorwaarden niet eerder kon worden voldaan. Daarmee werden jarenlange liefdesverhoudingen gelegitimeerd. Volgens de onderzoekster betekende ongetrouwd-zijn, door de sociale controle van deze kleine gemeenschap, ook een celibatair leven, of, voor diegenen die zich daar niet aan hielden, sociale uitsluiting. Of dit net zo voor mannen als voor vrouwen gold, betwijfel ik. Liefde en seksualiteit lag in ieder geval buiten het bereik van volgens de normen van fatsoen zelfstandig werkende en onafhankelijk wonende alleenstaande vrouwen en werd het alleenrecht van de getrouwden.

Kokkin en haar hulpen in de fabriekskeuken van de firma Sworovski Wattens, Tirol, 1918. (verz. Henriette Stevens)

Achtergebleven

Annemarie Schweighofer (Innsbruck), die in haar geboortedorp Axams, bij Innsbruck, levensgeschiedenissen van deze eeuw verzamelde, sprak met getrouwden. Voor mensen die geboren zijn in de eerste helft van de twintigste eeuw moet niet getrouwd zijn gerechtvaardigd worden door bijzondere levensomstandigheden, zoals ziekte, verzorging van andere familieleden et cetera. Nadat het huwelijksconsent in Oostenrijk in 1920 wettelijk buiten werking was gesteld, werd het statusverhogende huwelijk door iedereen nagestreefd. De autoriteiten stimuleerden dat, mede om seksualiteit daarbuiten zo veel mogelijk te beperken. Terugblikkend zeggen vrouwen te snel op de avances van hun man te zijn ingegaan. Ze hadden als getrouwde vrouw en moeder erg veel verantwoordelijkheid voor de familie, ouders en andere verwanten inbegrepen, maar konden daarbij mondjesmaat op de ondersteuning van hun echtgenoten rekenen. Die waren er meer op gericht zich in de mannelijke economisch-politieke dorpsstructuur te bewijzen. Vrouwen betreurden het hun relatieve zelfstandigheid van voor het huwelijk -altijd nog flink gecontroleerd door hun eigen familie- te hebben opgegeven. Toch is deze voorechtelijke ongetrouwde status -die van potentiële huwelijkskandidate- niet te vergelijken met die van vrouwen die hun leven lang ongetrouwd en kinderloos bleven. In dit onderzoek komen ze alleen voor in de verhalen van getrouwde personen die de 'achtergebleven' zus of tante voor ogen hebben, zij die zonder zelfstandig beroep of eigen inkomen ouders of kinderen van anderen verzorgen, maar niet op de vanzelfsprekende hulp -zoals die tussen ouders en kinderen- kunnen rekenen. Hun ondersteuning komt van zussen, buurvrouwen en vriendinnen, maar dat heeft gauw het karakter van barmhartigheid. Vrouwen die zich door een eigen beroep en inkomen zelfstandig maken, trekken weg uit de kleine dorpsgemeenschap.

De geïnterviewde weduwen zeggen erg tevreden te zijn met hun pensioen. Bevrijd van het vele werk, de verantwoording en de man die ze meer als last dan als hulp ervoeren, waardeerden ze de vrijheid om te beschikken over eigen tijd en geld. Feit is ook dat jonge moeders, tot voor kort de eerste twee jaar, zolang ze een uitkering van de Oostenrijkse staat voor ongehuwde moeders konden krijgen, niet trouwden. In die tijd kon de relatie met de vader onvoldoende voor een huwelijk blijken. Het kind werd dan meestal al opgenomen in het familiële netwerk van de moeder. Vrij veel jonge vrouwen kozen voor het ongehuwde moederschap. Het is denkbaar dat de grote maatschappelijke acceptatie daarvan -die zich uit in het opgenomen worden in de eigen familie en de steun die er gegeven wordt- samenhangt met die enorme traditie van ongehuwde moeders in dit paternalistische politieke systeem. In 1996 veranderde de regelgeving voor ongehuwde moeders. In het kader van de Europese aanpassing veroorloofde de Oostenrijkse politiek zich bezuinigingen op dit gebied.

Henriette Stevens werkte tien jaar als free-lance historisch-antropologe in Oostenrijk en was er lector aan de Universiteiten van Innsbruck, Graz en Klagenfurt.

De tweede bijeenkomst van het netwerk zal in juli 1998 worden gehouden in het Europahuis van Aurich (Ostfriesland). Voor informatie: Henriette Stevens, tel. 070-3238455.

1. Siglinde Clementi/Alessandra Spada (Hg.), *'Der ledige Unwille'... Zur Geschichte lediger Frauen in der Neuzeit (Norma e contrarietà). Beiträge deutsch und italienisch.* FOLIO Wenen-Bolzano. ISBN 3-85256-062-4. DM 42,50.

Lexicon van Noord-Nederlandse kunstenaressen, ca. 1550-1800

Els Kloek

In het collegejaar 1996-97 heeft een Utrechts werkcollege van vooral geschiedenisstudenten onderzoek gedaan naar *Vrouwen in Nederlandse kunstenaarsmilieus, ca. 1600-1800*. Op basis van een zeer voorlopige inventarisatie van Nederlandse kunstenaressen in de zeventiende en achttiende eeuw, indertijd aangelegd ten behoeve van de tentoonstelling over de Haarlemse schilderes Judith Leyster, zijn de zestien leden van deze groep aan het werk gegaan. Een van de opdrachten was dat iedereen zoveel mogelijk gegevens én literatuurverwijzingen over deze vrouwen moest zien te vinden in de diverse kunstenaarslexica en biografische woordenboeken. Via dit literatuuronderzoek kwamen we al snel nieuwe namen van kunstenaressen op het spoor. Zo groeide het bestand van een krappe zeventig namen in de loop van ons werk uit tot een lexicon van 178 kunstenaressen. De gegevens over deze kunstenaressen zullen binnenkort samen met de door de studenten geschreven essays over deelaspecten van het leven van vrouwen in het kunstenaarsmilieu, gepubliceerd worden in de bundel *Vrouwen en kunst in de Republiek*. Een overzicht (Uitgeverij Verloren). Hier volgt als voorproefje een toelichting op dit bijzondere lexicon van kunstenaressen.

De afbakening

In het lexicon zijn vrouwen opgenomen die als kunstenaressen in Noordelijke Nederlanden tussen circa 1550 en 1800 werkzaam zijn geweest. De kwestie wanneer iemand als kunstenaar beschouwd mag worden en wat nu precies kunst is, hebben we in ons onderzoek pragmatisch opgelost: we hebben diegenen in ons bestand opgenomen die door de kunstenaarslexicografen en in de andere bronnen die we hebben gebruikt -waarover straks meer- als zodanig werden aangemerkt. Dat betekende in de praktijk dat we geen gegevens hebben verzameld van vrouwen die kant klosten, wel van vrouwen die papier knipten; geen gegevens van borduursters, wel van schoonschrijfsters. Anders gezegd: een vrouw die merklappen heeft geborduurd, komt in ons bestand niet voor, maar Mejuffrouw Rozee uit Leiden, die in de meeste lexica wordt geroemd omdat zij met uitgepluisde zijde werkjes wist te maken 'die net schilderijen' (sic!) leken, is wel in ons bestand opgenomen. Overigens waren er wel veelzijdige dilettanten die bijvoorbeeld naast het papierknippen of aquarelleren ook borduurden. In dat geval hebben we dat borduren, voorzover bekend, wel vermeld.

De door ons geformuleerde afbakening 'werkzaam in de Noordelijke Nederlanden' betekende dat we ons hebben beperkt tot kunstenaressen die werkzaam zijn geweest in het gebied dat het huidige Nederland bestrijkt. We noteerden geen gegevens van vrouwen uit Nederlandse ouders die nooit in Nederland werkzaam waren geweest (bijvoorbeeld de

Anoniem (school van Honthorst?), *Schilderes aan ezel*. Waarschijnlijk een portret of zelfportret van Elisabeth van de Palts. Stedelijk Museum Zwolle.

gezusters Horthemels: zij zijn waarschijnlijk in Utrecht geboren, maar als kinderen al naar Parijs vertrokken), wel van vrouwen die elders zijn geboren maar ooit in Nederland werkzaam zijn geweest (bijvoorbeeld Rosine Lisiewska, die in Polen is geboren en slechts enkele jaren (1766-1767) in Den Haag actief is geweest als portretschilderes). Het onderscheid tussen Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden is nogal kunstmatig, zeker voor de tweede helft van de zestiende eeuw. Ook deze beperking was vooral ingegeven door pragmatisme. Gelukkig kunnen we als bijlage het door Kathlijne van der Stighelen en Sabine Cauwenberghe aangeleverde overzicht van zestig Zuid-Nederlandse kunstenaressen toevoegen.

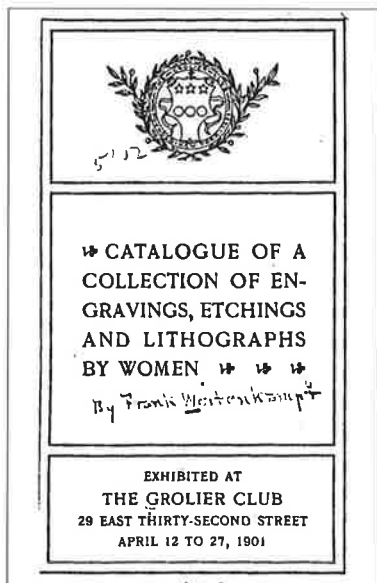
Ten slotte betekende de chronologische afbakening 'ca. 1550-1800' dat we vooral voor het begin niet al te streng zijn geweest - voor de tweede helft van de zestiende eeuw waren er nu eenmaal niet veel namen te vinden. Voor het einde van de door ons te onderzoeken periode was het niet mogelijk, zo coulant te zijn. Het aantal kunstenaressen -vooral dilettantes- nam in die tijd namelijk zeer snel toe. Daarom hebben we het geboortjaar 1780 als criterium gehanteerd: vrouwen die na 1780 waren geboren, hebben we als negentiende-eeuwse kunstenaressen opgevat, en daarom niet opgenomen in ons bestand.

De bronnen

De zoektocht naar 'onze' Nederlandse kunstenaressen zijn we begonnen in de meest voor de hand liggende, en vooral hanteerbare overzichtswerken. We verzamelden gegevens door enerzijds vrouwnamen te zoeken in overzichtswerken van Nederlandse kunstenaars (Houbraken, Van Gool, Weyerman en Kramm)¹, anderzijds Nederlandse namen te zoeken in een overzichtswerk van vrouwelijke kunstenaars (Krichbaum en Zondergeld).² De aldus verkregen namen hebben we in andere lexica opgezocht voor aanvullende biografische informatie en literatuur. Door het veelvuldig raadplegen van talloze lexica kwamen we gaandeweg steeds meer kunstenaressen op het spoor. Zo groeide het bestand al snel uit tot zo'n honderd namen van kunstenaressen.

Vervolgens zijn we op het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) te Den Haag op zoek gegaan naar namen van kunstenaressen die we om de een of andere reden over het hoofd gezien konden hebben, bijvoorbeeld omdat ze in de lemma's van hun man, vader of broer verborgen waren of omdat ze als zelfstandige kunstenaars nooit naam genoeg hadden gemaakt om in de vijf hierboven genoemde kunstenaarslexica zelfstandig vermeld te worden. We hebben de lijsten met kunstenaarsnamen betreffende de Oud-Nederlandse schilderkunst en Oud-Nederlandse tekenkunst doorgenomen waarover het RKD documentatie heeft verzameld. Deze twee lijsten, die op de twee studiezalen van het RKD ter inzage liggen, leverden opnieuw zo'n twintigtal namen op. Vaak konden deze nieuw gevonden kunstenaressen alsnog in de lexica worden opgespoord. Ook hebben we de door Obreen uitgegeven ledenlijsten van de verschillende Sint Lucasgilden op vrouwnamen doorgenomen. Hierin vonden we namen van vrouwen die in ieder geval volgens de gildeboeken als kunstschilderes werden aangemerkt. Dit zijn de meest 'onzekere' kunstenaressen uit ons bestand; het is immers heel goed mogelijk dat zij slechts de werkplaats van hun overleden man hebben voortgezet, en een schildersknecht in dienst hadden voor het schilderen zelf. Meestal zijn deze gevallen zeer slecht gedocumenteerd, en valt er daarom niet veel over te zeggen. Juist daarom vonden we het niet gerechtvaardigd, hen niet in ons bestand op te nemen.

Meer op het eigenlijke thema van kunstenaressen toegespitst waren twee aanvullende bronnen die dateren uit de periode van de eerste feministische golf. In 1898 werd in Den Haag de grote Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (NTVA) gehouden. Een aparte zaal werd ingericht met attributen die het verleden van Nederlandse vrouwen moesten tonen. Vele instanties en particulieren in heel Nederland waren door de daartoe ingestelde Historische Commissie aangeschreven met de vraag of zij voor de geschiedenis van vrouwen relevante zaken wilden uitlenen. Zodoende had men ook door vrouwen vervaardigde kunstwerken verzameld. Omdat de Historische Commissie haar werkterrein tot het verleden moest beperken -zij mocht niet in de welen rijden van bijvoorbeeld de Commissie Beeldende Kunsten van de NTVA, die zich toelagde op eigentijdse kunst-, had de commissie alleen spullen verzameld die van vóór 1830 waren. En juist die afbakening maakte de bijbe-

horende catalogus voor ons interessant. Veel musea en particulieren hadden hun kunstwerken uitgeleend, waaronder de kunsthandel Frederik Muller te Amsterdam. Via deze kunsthandel bleek er een verband gelegd te kunnen worden met een tweede voor ons belangrijke bron, de in 1884 verschenen catalogus *Les femmes artistes*.³

De catalogus *Les femmes artistes* beschrijft een collectie door vrouwen gemaakte grafiek en tekeningen. De collectie, bestaande uit 827 per kunstenaars geordende loten -die vaak meer dan één werk bevatten- en 85 loten met portretten van kunstenaressen, werd destijds voor een totaalbedrag van tienduizend gulden via Muller te koop aangeboden. Wie de collectie had aangelegd, wordt niet vermeld. Kennelijk wilde de eigenaar anoniem blijven. Via een andere bron konden we haar achterhalen. In 1901 organiseerde de New-Yorkse Grolierclub een tentoonstelling van door vrouwen gemaakte grafiek, aanwezig in de prentenverzameling van de New York Public Library (NYPL).⁴ In de bijbehorende catalogus wordt vermeld dat deze prenten door een lid van de Grolier Club aan de NYPL geschonken zijn.⁵ Dit moet de beroemde P. Avery (gest. 1904) geweest zijn, grondlegger van de prentenafdeling van de NYPL. In diezelfde catalogus van de Grolierclub is te lezen dat Avery een deel van zijn collectie destijds in Amsterdam had gekocht uit de nalatenschap van Henrietta Louisa Koenen, de vrouw van Philip van der Kellen, de eerste directeur van het Amsterdamse Rijksprentenkabinet. De titel van de catalogus wordt in dit verband genoemd, dus er is geen twijfel mogelijk: mevrouw Van der Kellen-Koenen had deze collectie indertijd aangelegd. Zij was in 1881 overleden,⁶ en enkele jaren na haar dood heeft Van der Kellen de collectie via Muller trachten te verkopen. Kennelijk is de verkoop van de collectie in haar geheel toen niet gelukt. De Amerikaan Avery verzamelde alleen grafiek, en kocht daarom slechts prenten, etsen en gravures; waarom hij niet alle grafiek uit *Les femmes artistes* heeft opgekocht, is niet duidelijk. Wat er met de rest van de collectie is gebeurd, hebben we tot nu toe niet kunnen achterhalen. Zeker is dat tal van werken die in *Les femmes artistes* worden genoemd, nog in 1898 door Muller in bruikleen werden gegeven aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.

Voor onze zoektocht naar Noord-Nederlandse kunstenaressen was *Les femmes artistes* een mooie aanvullende bron. We vonden hierin niet alleen een aantal kunstenaressen die we nog niet kenden, maar ook met naam en toenaam genoemd werk van kunstenaressen die we al wel kenden. Zo vonden we onder lot 104 werk van de tekenares Christina Chalon. Het gaat om maar liefst 374 werken (tekeningen, etsen, gravures, schetsvellen), waaronder enkele tekeningen die ze tussen haar vijfde en achtste jaar had gemaakt. De waarde werd geschat op driehonderd gulden. Bovendien wordt in de afdeling portretten van kunstenaressen (lot 840) een door haar broer getekend portretje van haar genoemd; de waarde werd geschat op twaalf gulden. Onder andere dit portretje werd door Frederik Muller in bruikleen gegeven aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.

Ten slotte hebben we vanzelfsprekend in ons bestand de namen opgenomen van die kunstenaressen die we in het kader van ons literatuuronderzoek toevallig op het spoor kwamen. Het was soms verbijsterend om te merken hoe het raadplegen van de kunsthistorische vakliteratuur al snel nieuwe namen van kunstenaressen opleverde. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de informatie vaak niet verder reikte dan een enkele vermelding van een naam. Werk was in veel gevallen niet na te spuren.

Veel kunstenaressen die in het bestand zijn opgenomen, zullen dames van goede komaf zijn geweest die uit liefhebberij hadden geaquarelleerd, waaiers hadden beschilderd, tekenlessen hadden gevolgd, et cetera. Hoezeer hun betrokkenheid bij de kunst ook verschilde van vrouwen uit het meer ambachtelijke kunstenaarsmilieu, toch was het lastig, een onderscheid

Rosine Corine Lisiewska, Wilhelmina van Pruisen, prinses van Oranje, als miniatuurschilderes. Neues Palais Potsdam. (Verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog)

tussen dilettantes en professionele kunstenaressen vast te stellen. De scheidslijn tussen deze twee milieus was vaak helemaal niet zo duidelijk. Net als de meeste lexicografen hebben wij ervoor gekozen, alle dilettanten 'gewoon' op te nemen in ons bestand, ook al kan het zijn dat ze alleen maar niet vergeten zijn omdat er één gesigneerd aquarelletje van ze bewaard is gebleven of omdat ze de vrouw of dochter van een stadhouder waren. Alleen als we er zeker van waren dat iemand alleen uit liefhebberij had geschilderd of getekend, hebben we die informatie in de lemma's opgenomen.

Tot slot

Ondanks onze inspanningen zijn ongetwijfeld nog vele kunstenaressen onzichtbaar gebleven. Ze gaan nog altijd schuil achter de naam van hun man, vader of broer, zijn in vergetelheid geraakt, of worden nog altijd als man gezien omdat ze destijds signeerden met voorletters, of helemaal niet signeerden. Moet dit nu beschouwd worden als een onrechtvaardigheid in de overlevering, als een omissie in de kunsthistorische canon, als een nieuw bewijs voor de eeuwige achterstelling van vrouwen? Voor een deel wel. Maar tegelijk weten we dat er ook ontelbare mannelijke kunstenaars in de vergetelheid zijn geraakt. In zekere zin hadden vrouwen in dat opzicht soms zelfs een streepje voor: men vond het zo bijzonder dat een vrouw kunst maakte, dat zij daarom een plaatsje in de kunstenaarslexica kreeg toebedeeld en zodoende niet vergeten is geraakt. Bovendien zal het ook voorgekomen zijn dat sommige vrouwen -net als sommige mannen- zelf niet de ambitie hadden om als zelfstandige kunstenaar herkend te worden. Misschien wilden zij wel dat het door hen vervaardigde werk doorging als dat van (de werkplaats van) hun vader of echtgenoot, bijvoorbeeld omdat juist voor die producten een goede prijs bedongen kon worden. Wat onze lijst vooral aantoon, is dat er ondanks de traditionele achterstelling van vrouwen toch nog zoveel namen van vrouwelijke

kunstenaars zijn overgeleverd. Veel lexicografen hebben het fenomeen van schilderende vrouwen kennelijk zo intrigerend gevonden, dat zij er ook graag aandacht aan besteedden. Dit ging zelfs zo ver, dat er sommige vrouwen ten onrechte als kunstenaars in de lexica werden opgenomen. Bijvoorbeeld Catharina Verburch. Volgens Kramm zou zij rond het midden van de zeventiende eeuw werkzaam zijn geweest in Delft. Hij verwijst naar Houbraken. Daar blijkt te staan: "Delf meê niet ontvrugtbaer in 't voortteelen van konstenaars heeft ook voortgebracht uit Dirck Isnoutsze van Nes, en Katarina Verburch, JOHAN van NES. Welke om zyn groote drift die hy tot de Konst hadden, van zyn ouders besteld werd by den berugten M. Mierevelt..."⁷ Hier staat dat Catharina en haar man een zoon hadden die kunstenaar werd en dat zij samen hem het vak hebben doen leren bij een beroemde leermeester; er staat niet dat zij ook schilderde. Kramm is dus kennelijk te gretig geweest. Een ander curieus voorbeeld is Swania Verbuys, de vrouw van schilder Arnold Verbuys en de moeder van de schilderes Theodora Verbuys. In het Haagse gildeboek staat dat Mr. Verbuys zich in 1706 als kunstschilder bij het gilde heeft aangemeld, "omdat syn vrou een schilders doghter waar".⁸ De Franstalige lexicograaf Bénézit heeft deze passage kennelijk niet goed begrepen. Hij wist natuurlijk dat de dochter ook heeft geschilderd, en heeft daarom uit de zojuist geciteerde passage opgemaakt dat niet Arnold, maar diens vrouw en dochter zich als schilders hadden aangemeld. Deze twee voorbeelden laten zien hoe voorzichtig we met de informatie van de lexica moeten omgaan. Het is al gezegd: aanvullend archiefonderzoek is daarom hard nodig. Wij hopen dat onze lijst daartoe een aansporing mag zijn.

Els Kloek is als historica verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

- 1 Arnold Houbraken, *De Groote Schouburgh der Nederlandsche konstschilders en schilderessen; waar van er vele met hunne beeltenissen ten tooneel verschynen...zynde een vervolg op het schilderboek van K. van Mander*. Amsterdam 1718-1721, fotomechanische herdruk Amsterdam, 1967; Johan van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlandsche konstschilders en schilderessen*. 's-Gravenhage, 1750-1751; Jacob Campo Weyerman, *De levensbeschryvingen der Nederlandsche konstschilders en konstschilderessen*. 's-Gravenhage, 1729-1769; Christiaan Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamse kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tijd tot op onze tijd*. Amsterdam, 1857-1864, fotomechanische herdruk Amsterdam, 1974.
- 2 J. Krichbaum & R.A. Zondergeld, *Künstlerinnen. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Keulen, 1979.
- 3 *Les femmes artistes. Catalogue d'une collection unique de dessins, gravures et eaux-fortes, composés par des femmes*. Frederik Muller & Co. Amsterdam, 1884.
- 4 Met dank aan Freek Heybroek, die ons wees op het bestaan van een verzameling door vrouwen gemaakte grafiek op de Print Department van de NYPL.
- 5 *Catalogue of a collection of engravings, etchings and lithographs by women*, III-IV. New York, 1901.
- 6 In de inleiding van de catalogus van de Grolier Club staat ten onrechte dat zij in 1861 is gestorven. Volgens de Amsterdamse Burgerlijke Stand was mevrouw Van der Kellen in 1830 geboren in Nieuwer-Amstel. Zij is in Utrecht met Van der Kellen getrouwd. Op 6 maart 1881 is zij in Amsterdam overleden. Van der Kellen is in 1885 hertrouwd met Helène Gerritsen.
- 7 A. Houbraken, 2, 344.
- 8 Fr.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis: verzameling van merendeels onuitgegeven berichten en mededeelingen betreffende Nederlandsche schilders, plaatsnijders...* Rotterdam, 1877-1890, 5, 140.

PvdA-Kamerlid Marjet van Zuijlen:

‘Girl power’ in de politiek

Hillie van de Streek

Marjet van Zuijlen (31) kan na de verkiezingen rekenen op een vervolg van haar Kamerlidmaatschap. Zij heeft een direct verkiesbare plaats op de PvdA-kandidatenlijst. Tijdens haar studie deed zij Vrouwengeschiedenis als bijvak. Een half jaar lang verdiepte zij zich in de eerste feministische golf. *Historica* vroeg haar naar de betekenis van vrouwengeschiedenis voor haar werk in de Tweede Kamer. Over tradities die er zijn om doorbroken te worden en over zichtbare vrouwelijkheid in de politiek.

Marjet van Zuijlen studeerde geschiedenis in Utrecht en politicologie aan de VU. Vooral cultuurgeschiedenis en bestuurskunde interesseerden haar. Zij deed vrouwengeschiedenis als bijvak. Komend uit een half vrijzinnig-democratisch, half sociaal-democratisch geslacht had zij daarvoor al vroeg interesse. Van kinds af aan hield zij spreekbeurten over Aletta Jacobs en de suffragettes. Ook uit haar familie putte Van Zuijlen inspiratie. Haar moeder, oma, en overgrootmoeder waren werken-de moeders. Oma studeerde wis- en natuurkunde en scheikunde en overgrootmoeder was een van de eerste studentes wis- en natuurkunde. Ook had zij een tante die politica was, Hilda Verweij-Jonker; onder meer was deze lid van de Eerste Kamer en de Sociaal-Economische Raad.

Van Zuijlens aanvankelijke plannen voor een promotie-onderzoek naar de familie Wibaut pasten in het verlengde hiervan. Maar het echte werk trok haar meer. Dus trad ze in dienst van het opleidingsinstituut van de PvdA. Na anderhalf jaar stapte ze over naar Koninklijke PTT Nederland, waar ze als 'recruiter' toptalent binnenhaalde. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 werd zij voor de PvdA in de Kamer gekozen. Ze specialiseerde zich in media en communicatie, maar gaandeweg ook in economische zaken. Dit najaar deed zij de begrotingsbehandeling van EZ.

Denk je nog wel eens terug aan het feminisme dat je destijds hebt bestudeerd?

“Nee. Denk ik niet aan terug. Maar het is wel een vanzelfsprekend onderdeel van mijn werk. De keuze om hier de wat 'hardere' richting, economische zaken, te doen is een feministische keuze. Ik was de enige vrouw van de grote fracties die de EZ-begroting deed. Ik vind dat vrouwen zichtbaar moeten zijn in dit soort richtingen en daarom doe ik dat. Ik vind ook dat ik, waar ik daartoe de kans heb, vrouwen moet voordragen voor belangrijke posities. De enige reden dat ik

zelf een commissariaat bij een beursgenoteerde onderneming heb genomen is dat het zichtbaar maakt. Ik was hiermee de jongste vrouw met een commissariaat op een in Nederland aan de beurs genoteerde onderneming. Dat is niet voor mezelf maar om andere vrouwen te laten zien dat dit mogelijk is. Anderzijds, ik zit ook in het bestuur van Transakt. Dit is een koepelorganisatie die organisaties bundelt die zich bezighouden met vrouwen- en mannenhulpverlening en met seksueel geweld. In de inhoud van mijn werk speelt vrouwengeschiedenis eveneens door. Zo heb ik bij de EZ-begroting drie feministische punten naar voren gebracht, terwijl ik slechts beperkte spreektijd had. Daartoe behoorde een motie voor het mogelijk maken van deeltijd-ondernemerschap. Vrouwen die de zorg voor kinderen willen combineren met een eigen bedrijf in deeltijd hebben het moeilijk. Ik vind dat de regels versoepeld moeten worden, zodat ook parttime ondernemerschap mogelijk is.

In de Tweede Kamer ervaar ik weinig weerstand tegen het opkomen voor vrouwen. Dit is het meest effectief wanneer je het onderwerp in de reguliere thema's onderbrengt. Ik doe dus geen emancipatiebeleid. Zou ik ook nooit doen. Emancipatiebeleid is teveel een excuus voor andere terreinen. Die heren die samen met mij de begroting van EZ deden kunnen dan roepen: “het aantal vrouwen in de top van het ministerie is niet onze zaak, maar van de dames van emancipatiebeleid”. Als emancipatiebeleid niet zou bestaan, dan zouden zij die verantwoordelijkheid wel voelen. Dat is waarom ik vind dat je uit moet kijken voor apart emancipatiebeleid.”

Je kent de traditie van de vrouwenbeweging. Emancipatiebeleid was een eis uit deze traditie. Jij wilt daar nu mee breken. Al eerder pleitte je voor het breken van een andere traditie, die van de Rooie Vrouwen in de PvdA. Welke waarde hecht jij aan de geschiedenis?

“Tradities doorbreken vind ik helemaal niet erg. De Rooie Vrouwen waren volstrekt verouderd. Jonge vrouwen konden zich daar allang niet meer mee identificeren. Het is heel goed dat ze zijn opgeheven. Vrouwen moeten niet apart gaan zitten. Ik ben voor 'girlpower'. Er moet meer vanuit het powerfeminisme worden gedacht. Je moet je niet op een organisatie of een doelstelling richten, maar op het uitvoeren van een programma. Ook mannen hebben behoefte aan een wet op de loopbaanonderbreking of aan kinderopvang in de avonduren. Het is onverstandig om die claim en die verantwoordelijkheid alleen bij jezelf te leggen. Ik pleit voor een programmatische verscherping. Er moeten nu heldere quota van positieve actie komen. We moeten ons nu concentreren op het wettelijk afdwingen van maatregelen, zoals recht op deeltijdwerk. Dit programma moet zowel door mannen als door vrouwen worden uitgedragen. Ik zie dat het gebeurt. Kijk maar naar minister Melkert, met zijn wet op de loopbaanonderbreking.”

Je hield spreekbeurten over Aletta Jacobs. Ben je geïnspireerd door vrouwen uit de geschiedenis?

“Nee. Vrouwen uit de omgeving waarin ik functioneer inspireren me meer. Mijn tante Hilda Verweij-Jonker is voor mij een voorbeeldvrouw. Tijdens mijn studie kwam ik regelmatig bij haar. Ook beschouw ik Neelie Kroes als een voorbeeld. Ik vind haar een heel vrouwelijke vrouw die de strijd aangaat. Maar ook heeft zij humor en is zij intelligent. Zij doet dingen op een manier waarop ik dat ook zou willen. Vrouwen die bestuurlijk talent hebben inspireren me. Dat vind ik belangrijker dan het hebben van politiek talent.”

Wat is je mening over vrouwen die in de Tweede Kamer een historisch moment wisten neer te zetten? Zoals Corry Tendeloo in 1955 met haar motie over het ontslag aan huwende ambtenarissen of Hedy d'Ancona in 1973 met haar Nota Emancipatiebeleid in het Kabinet-Den Uyl?

“Corry Tendeloo? Nooit van gehoord. Wel wist ik dat pas in 1956 de handelingsonbekwaamheid van vrouwen werd opgeheven. Hedy d'Ancona: daar heb ik een goed gevoel bij. Niet alleen politiek voel ik affiniteit met haar, maar ook als persoon. Ik vind vrouwelijkheid in de politiek belangrijk. D'Ancona is heel modieus. Koopt haar kleren bij jonge ontwerpers. Ik denk dat het goed is dat de buitenwereld ziet dat de politiek bevolkt wordt door vrouwen van vlees en bloed. Zelf heb ik eind oktober 1997 op de voorpagina van *De Telegraaf* gestaan, een erotische foto met een baard. Vrouwelijkheid mag best zichtbaar gemaakt worden.”

Moeten er meer vrouwen in de politiek?

“Er moeten betere vrouwen in de politiek. Kijkend naar het huidige kabinet vind ik dat de vrouwen het hard te verduren hebben gehad. Dat komt ook door de gemiddeld lage kwaliteit van de vrouwen in het kabinet. Jammer. We moeten harder op zoek naar vrouwen die buiten de gebaande paden hun sporen hebben verdiend.

In de Tweede Kamer zitten gelukkig wel vrij veel vrouwen. Bij hen zie ik geen problemen met kwaliteit. Maar, kijk je naar de kandidatenlijsten voor de verkiezingen, dan is er aan de top van de meeste lijsten toch weer van een ondervertegenwoordiging sprake. Er zijn nu ongeveer 30% vrouwelijke volksvertegenwoordigers. Dat moet toch echt 50% worden. Vrouwen moeten meer actief worden in de politiek. Ze dur-

ven het vaak niet, vinden het eng. Inderdaad, de politiek is een harde wereld waarin je op je prestaties wordt afgerekend. Ik kan me er ook iets bij voorstellen wanneer vrouwen de Tweede Kamer niet in willen, omdat ze elders een goede baan hebben. Het Kamerlidmaatschap heeft een hoog afbreukrisico. Voor vrouwen weegt de combinatie met het gezin misschien ook zwaarder. Want het Kamerlidmaatschap is een enorme tijdsbelasting, waarbij ook in het weekend wordt gewerkt.”

Moet de politiek dan niet vrouwvriendelijker? Is er niet ook een cultuurprobleem?

“De politiek is toch meer een haantjeswereld. Je kunt hier alleen functioneren, als je op een vanzelfsprekende manier in jezelf gelooft. Je moet je niet teveel gelegen laten liggen aan kritiek, gewoon je eigen plan trekken en af en toe de strijd aangaan. Ik wist dat anderen de EZ-begroting ook wilden, maar desondanks claimde ik het ook. Soms verlies je. Dan begin je een volgende keer gewoon opnieuw en win je. Dat moet in je zitten. Dat is geen kwestie van verhanding. Je moet vertrouwen hebben in je eigen talent. Toch is wel degelijk van een cultuurverandering sprake. Ten tijde van Den Uyl werden er ellenlange vergaderingen gehouden. Dat ging maar door. Maar nu zie je toch ook veel mannen met kinderen gewoon om zes uur naar huis gaan. Mannen en vrouwen zorgen individueel voor een cultuurverandering door hun gedrag te wijzigen.”

Denk je nog wel eens terug aan de geschiedwetenschap? Welke ervaring deed je tijdens je studie met de wetenschap op?

“Ik heb een vrij negatieve herinnering aan de wetenschap. Ik wilde naar een omgeving toe waar talent beloond werd en niet naar een cultuur waar je, als je de beste van de klas was, beloond werd met een promotieplaats voor een hongerloon-tje. Tenzij je een fanaat bent: dan wil je alleen maar dat onderzoek doen en maakt het je niet uit wat je verdient en wat de maatschappelijke waardering is. Dat is een van de redenen dat ik de wetenschap verlaten heb. Ik had een aio-plaats. Als ik aan de universiteit het gevoel had gehad, dat ze me echt goed vonden en dat mijn talent beloond werd, dan was ik gebleven. Maar ik dacht: “zelfs al mocht ik hier cum laude promoveren, dan kom ik nog in de bijstand”. Ik kan niet anders dan deze cultuur in negatieve termen beschrijven. Jonge historica's zou ik dan ook willen adviseren niet in de wetenschap te blijven. Doe wat je leuk vindt: studeer geschiedenis. Maar doe daarnaast andere dingen als werk of een studentenvereniging, waardoor de arbeidsmarkt herkent wat je talenten zijn.”

Je eigen ambities?

“Vooralsnog het Kamerlidmaatschap. Maar ik denk dat ik zelf toch nog wel ga promoveren. Op een onderwerp uit de communicatiewetenschap bijvoorbeeld. Het element sekse krijgt in mijn onderzoek dan zeker een plaats. Die affiniteit heb ik gewoon. Maar vrouwengeschiedenis? Tja, dat is hetzelfde als met emancipatiebeleid. Het zet vrouwen apart. Ik denk niet dat ik in die richting ooit voor een functie gevraagd zal worden.”

Hillie van de Streek is als historica verbonden aan de Stichting IJsselacademie te Kampen, de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht en Dordt College in Sioux Center, Iowa, VS. Zij is redactrice van Historica.

100 JAAR NATIONALE TENTOONSTELLING VAN VROUWENARBEID 1898-1998

Voor informatie van alle activiteiten in 1998 raadpleeg de activiteitenagenda 1898-1998 van het IIAV via Internet <http://www.iiav.nl>

Voor aanvulling en correctie van de historische projecten reacties naar het VVG-bestuur per e-mail m.gre-ver@let.kun.nl of esther.captain@let.ruu.nl

- * **Historische Expositie 'DE GLORIE VAN HET ONGEZIENE' over de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898**

Opening: 6 maart i.p.v. 21 maart! De expositie blijft tot het einde van het jaar.

Uitvoerders: drs. Dineke Stam (coördinator) en archiefmedewerksters IIAV

Organisator: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Contactpersonen: Joke Blom, Ansjie Roepman en Dineke Stam 020-6650820

Plaats: IIAV, Obplein 4 te Amsterdam

- * **VVG-conferentie 'EEN VADERLAND VOOR VROUWEN? De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 herdacht'**

Naast lezingen en discussies zijn er diaprojecties en is er gelegenheid om de expositie 'De glorie van het ongeziene' in het IIAV te bezichtigen.

Tijdstip: 24 oktober

Sprekers: dr. Mieke Aerts (UvA), prof.dr. Mary W. Blanchard (VS), dr. Mineke Bosch (UM), dr. Joost Coté (Australië), dr. Stefan Dudink (KUN), dr. Mineke van Essen (RUG), dr. Marla Grever (KUN), dr. Francisca de Haan (RUL), dr. Annemarie de Knecht-van Eekelen (VU), dr. Maria Lenders (Duitsland), dr. Eva Lous (Denemarken), dr. Elisabeth Locher-Scholten (UU), dr. Anneke Otterloo, prof.dr. Marjan Schwegman (UU en UM) en dr. Bertheke Waaldijk (UU).

Organisator: Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG)

Contactpersoon: Anneke Linders 020-6723263

Plaats: IIAV, Obplein 4 te Amsterdam

- * **NVR-manifestatie '100 JAAR VROUWEN EN WERK. Wie is er niet groot mee geworden?' met congressen, Informatiemarkt en expositie**

Tijdstip: 27 en 28 november i.p.v. 20 en 21 november

Organisator: Nederlandse Vrouwenraad

Contactpersoon: Jannetje Bruins-de Graaf 070-3469304

Plaats: RAI te Amsterdam.

- * **Geïllustreerd historisch boek van Marla Grever en Bertheke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam, IISG/IIAV, 1998)**

Presentatie: 27 november tijdens de NVR-manifestatie

Plaats: RAI te Amsterdam

Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

Oproep auteurs

Het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* is ieder jaar opgebouwd rondom een thema. In het Jaarboek nummer 19, dat zal verschijnen in mei 1999, zal het thema zijn: Eten en drinken. De geschiedenis van eten en voedsel kent de laatste jaren een groeiende belangstelling. Dit heeft geresulteerd in veel onderzoek en publicaties op dit gebied, zoals de proefschriften *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)* van Anneke van Otterloo (1990) en *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* van Jozien Jobse-van Putten (1995). Het onderwerp is, vooral door Anneke van Otterloo maar ook door anderen, al wel vanuit een genderperspectief benaderd, maar er is nog veel onbekend over de verschillen tussen de betekenis van eten voor vrouwen en mannen. De relatie tussen vrouwen en eten in het verleden is vooral aan bod gekomen in historische benaderingen van anorexia nervosa (zie vooral: *Fasting girls. The emergence of anorexia nervosa as a modern disease* van Joan Jacobs Brumberg). In deze studies, waarin onder andere onderzoek gedaan is naar het vasten van heilige vrouwen in de middeleeuwen, komt vooral aan bod dat vrouwen vaker dan mannen ertoe overgingen voedsel te weigeren. In het negentiende *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* willen wij in bredere zin aandacht besteden aan de relatie tussen vrouwen en eten. Hierbij willen wij ons richten op het eten (als werkwoord en niet als zelfstandig naamwoord) in plaats van op het voedsel. Voor Jaarboek 19 zijn wij op zoek naar auteurs die een voorstel willen indienen voor het schrijven van een artikel dat bovenstaand onderwerp behandelt. De onderwerpen kunnen zich richten op de beeldvorming rond vrouwen en eten, de sociale betekenis van eten en eten in het licht van de diverse opvoedings- en beschavingsinitiatieven. De te behandelen periode staat vrij. Voor meer informatie kun u bellen met Hilde van Wijngaarden

(020-6638013). Reacties kunnen tot uiterlijk 1 april gestuurd worden aan: Redactie Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, Postbus 51057, 1007 EB Amsterdam.

Korting VVG-leden

In juni 1998 verschijnt het 18e *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis: Parallele Levens*.

Welke mogelijkheden biedt een dubbele biografische invalshoek voor vrouwengeschiedenis? Deze vraag vormt het uitgangspunt van een aantal artikelen waarin steeds twee personen centraal staan wier levens voor langere tijd op een bijzondere wijze met elkaar verbonden waren. Om enkele voorbeelden te noemen: Aletta Jacobs en Carel Gerritsen op de fiets (Mineke Bosch), de zusjes Elisabeth en Cécile de Jong van Beek en Donk (Fia Dieteren) en Nettie Nijhoff en Marlow Moss (Marja Pruis). In de rubrieken onder andere een fragment uit het dagboek van Frederika Uildriks en een portret van Isabelle van Eeghen.

Het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* is een uitgave van uitgeverij Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, tel.: (020) 668 58 66, fax: (020) 665 64 11.

E-mail: st.beheer@iisg.nl.

Abonnementsprijs: f 29,50; losse nummers: f 34,50. VVG-leden krijgen f 7,- korting op het nieuwste Jaarboek f 27,50) en f 5,- korting op oudere Jaarboeken (f 29,50). Overmaken op girorekening 4102980 van de VVG te Amsterdam o.v.v. Jaarboek + nr.

Nog leverbaar:

deel 13 *Deugd en Ondeugd*

deel 14 *Feminisme en Verbeelding*

deel 15 *Sekse en Oorlog*

deel 16 *Het zaad der middeleeuwen*

deel 17 *Geld & Goed*